

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΚΟΣΣΙΩΡΗ
(Α.Μ.: 1012202003020)

**Θέμα: «Ο ρόλος των γυναικών στην Επανάσταση του 1821 μέσα από τη
λογοτεχνία»**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Φωτεινή Πέρρα
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5

Α΄ Κεφάλαιο

Οι γυναίκες στον αγώνα.....	6
1.1. Η θέση των γυναικών εκείνη την εποχή	6
1.2. Οι γυναίκες κατά την προετοιμασία της επανάστασης.....	7
1.3. Γυναίκες στον πόλεμο	10
1.4. Η τύχη των γυναικών	11

Β΄ Κεφάλαιο

Γυναίκες στα όπλα	13
2.1. Επώνυμες γυναίκες του 1821	13
2.2. Μαντώ Μαυρογένους.....	13
2.3. Μπουμπουλίνα	17
2.3.1. Η Μπουμπουλίνα στην άλωση της Τριπολιτσάς και του Ναυπλίου...	19
2.4. Δόμνα Βισβίτζη	26

Γ΄ Κεφάλαιο

Οι γυναίκες της θυσίας	30
3.1. Οι ηρωίδες του Σουλίου	30
3.1.1. Ο χορός του Ζαλόγγου	35
3.2. Οι γυναίκες στα τείχη της Τριπολιτσάς	37
3.3. Οι γυναίκες του Μεσολογγίου	43
3.4. Οι γυναίκες σε άλλες μάχες της Επανάστασης.....	52
3.5. Οι γυναίκες της Χίου	53
3.6. Οι γυναίκες της Νάουσας	54

Δ΄ Κεφάλαιο

Το γυναικείο φύλο κυριαρχεί στη λογοτεχνία	56
4.1. Ο ηρωισμός των γυναικών του 1821 ως πηγή έμπνευσης στη λογοτεχνία.....	56
4.2. Στέφανος Ξένος- Η ηρωίς της ελληνικής επαναστάσεως.....	56
4.3. Διονύσιος Σολωμός- Ελεύθεροι Πολιορκημένοι	58

4.4. Γεώργιος Δροσίνης- Η σκλάβα.....	59
4.4.1. Η κόρη της Ρούμελης.....	60
4.5. Ανδρέας Κάλβος -Εις Χίον.....	60
Επίλογος.....	62
Πηγές και Βιβλιογραφία	63
Παράρτημα.....	66
Περίληψη	70

Πρόλογος

Παρόλο που δε γίνεται συχνή αναφορά στη συμβολή του γυναικείου φύλου στην ελληνική επανάσταση του 1821, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Η συνεισφορά τους δεν ξεκίνησε από τη στιγμή που κηρύχθηκε η επανάσταση αλλά είχε προηγηθεί ενεργός συμμετοχή τους, η οποία άρχισε με τις προετοιμασίες του αγώνα και συνεχίστηκε μέχρι την απελευθέρωση της χώρας. Γυναίκες, οι οποίες αγωνίστηκαν γεμάτες σθένος και ηρωισμό για την ελευθερία και προτίμησαν το θάνατο και να θυσιάσουν από το να πιαστούν αιχμάλωτες στα χέρια του εχθρού. Πολέμησαν με περίσσιο θάρρος, με επιδεξιότητα καθώς και με δύναμη σώματος και καρδιάς.

Η Μαντώ Μαυρογένους και η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα αποτέλεσαν τις πιο γνωστές ηρωίδες της ελληνικής επανάστασης όχι μόνο για την εποχή τους αλλά και για τα μεταγενέστερα χρόνια. Η Μαντώ Μαυρογένους τιμήθηκε και με το βαθμό της αντιστράτηγου. Με την κήρυξη της επανάστασης η Μαντώ Μαυρογένους κατευθύνθηκε στη Μύκονο όπου και ξεσήκωσε όλους τους κατοίκους του νησιού εναντίον των Τούρκων. Σημαντική υπήρξε και η συμβολή της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας Πινότση. Η ίδια μάλιστα αγόραζε όπλα και πολεμοφόδια από τα ξένα λιμάνια και τα έκρυβε στο σπίτι της. Ενεργή συμμετοχή είχε και η Δόμνα Βισβίζη, μαζί με τον άντρα της, Χατζή Αντώνη Βισβίζη στις θαλάσσιες επιχειρήσεις του αγώνα στο Άγιο Όρος, στη Λέσβο και στη Σάμο. Οι γυναίκες αυτές δε δίστασαν μάλιστα να διαθέσουν όλη την περιουσία τους για τον αγώνα.

Οι γυναίκες του Σουλίου και κυρίως η Μόσχω Τζαβέλλα, η Χάιδω Σέχου, η Δέσπω Μπότση, η Λένω Μπότσαρη και άλλες λιγότερο γνωστές διακρίθηκαν για τη φιλοπατρία και τη θυσία τους. Ο γνωστός σε όλους μας χορός του Ζαλόγγου αποτελεί αιώνιο σύμβολο για τις γυναίκες που προτίμησαν το θάνατο από τη σκλαβιά. Αλλά και οι γυναίκες του Μεσολογγίου διακρίθηκαν για το θάρρος τους, οι οποίες στην απόφαση για την ηρωική έξοδο, αποφάσισαν να θυσιάσουν μαζί με τους άντρες πολεμιστές. Πολλές από αυτές ντύθηκαν με αντρικά ρούχα και δε δίστασαν να πολεμήσουν κατά των εχθρών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν και οι γυναίκες της Χίου, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις προτίμησαν να αρνηθούν την τροφή, ώστε να πεθάνουν από την πείνα παρά να πουληθούν ως σκλάβες στα σκλαβοπάζαρα.

Το θάνατο από τη σκλαβιά προτίμησαν και οι γυναίκες της Νάουσας. Στο ολοκαύτωμα της Νάουσας, αρκετές γυναίκες προτίμησαν να πέσουν με τα παιδιά τους στο ποτάμι της Αράπιτσας, παρά να πέσουν στα χέρια των Τούρκων.

Η δράση και οι θυσίες των γυναικών τόσο στα πεδία των μαχών όσο και πίσω από αυτά αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για πολλούς λογοτέχνες, όπως ο Στέφανος Ξένος, ο Διονύσιος Σολωμός, ο Ανδρέας Κάλβος, ο Γεώργιος Δροσίνης, ο Κωστής Παλαμάς και πλήθος άλλων. Έτσι το γυναικείο φύλο και η δράση του ήταν αυτά που κυριάρχησαν στα έργα τους.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, την κυρία Φωτεινή Πέρρα, και τους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, τον κύριο Ιάκωβο Μιχαηλίδη και τον κύριο Θανάση Χρήστου για την σωστή καθοδήγηση, τις χρήσιμες υποδείξεις και τις συμβουλές τους πάνω στο θέμα αυτό, διότι ανέτρεξα σε βιβλιογραφία προκειμένου να συγκεντρώσω υλικό για το ρόλο των γυναικών στην επανάσταση του 1821 μέσα από τη λογοτεχνία. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για την βοήθεια στην συγκέντρωση πληροφοριακού υλικού και των διευκολύνσεων που μου παρείχαν.

Εισαγωγή

Η ιστορική μελέτη που ακολουθεί παρουσιάζει το ρόλο των γυναικών στην επανάσταση του 1821 μέσα από το χώρο της λογοτεχνίας. Για την καλύτερη κατανόηση της παρούσας εργασίας τη χώρισα σε τέσσερα Κεφάλαια.

Στο Α΄ Κεφάλαιο παρουσιάζεται η θέση που είχαν οι γυναίκες εκείνη την εποχή. Η θέση τους ήταν αποκλειστικά μέσα στο χώρο του σπιτιού ασχολούμενες με τις οικιακές εργασίες, με τη φροντίδα του συζύγου τους, με την ανατροφή των παιδιών και μερικές φορές ασχολούνταν και με τις αγροτικές εργασίες. Επομένως ήταν αποκλεισμένες και δεν είχαν ενεργό συμμετοχή στα κοινά. Επίσης γίνεται αναφορά στη συνεισφορά τους κατά την προετοιμασία της επανάστασης καθώς και στις γυναίκες που συμμετείχαν είτε οι ίδιες είτε προσφέροντας αγαθά και υπηρεσίες στον πόλεμο. Το παρόν Κεφάλαιο κλείνει με την τύχη των γυναικών που στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν ο θάνατος και η αιχμαλωσία.

Στο Β΄ Κεφάλαιο γίνεται εκτενής αναφορά σε επώνυμες γυναίκες, οι οποίες συμμετείχαν στην επανάσταση του 1821. Παρουσιάζεται η ζωή και η συνεισφορά της Μαντώ Μαυρογένους, της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας και της Δόμνας Βισβίζη, οι οποίες όχι μόνο προσέφεραν τις περιουσίες τους για τον αγώνα αλλά συμμετείχαν και οι ίδιες στην ελληνική επανάσταση.

Στο Γ΄ και μεγαλύτερο Κεφάλαιο της μελέτης παρουσιάζεται η ζωή και ο αγώνας των γυναικών, οι οποίες θυσιάστηκαν για την πατρίδα τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν οι γυναίκες του Σουλίου, από τις οποίες ξεχώρισαν: η Μόσχω Τζαβέλλα, η Χάιδω Σέχου, η Δέσπω Μπότση και η Λένω Μπότσαρη. Άλλα αξιοσημείωτα παραδείγματα γυναικών που προτίμησαν να θυσιαστούν για την πατρίδα τους παρά να πιαστούν αιχμάλωτες από τον εχθρό ήταν οι γυναίκες του Μεσολογγίου, της Τριπολιτσάς, της Χίου και της Νάουσας.

Στο Δ΄ και τελευταίο Κεφάλαιο της παρούσας ιστορικής μελέτης εστίασαμε σε κάποια πεζογραφήματα και ποιήματα, τα οποία διάφοροι λογοτέχνες όπως ο Διονύσιος Σολωμός, ο Γεώργιος Δροσίνης, ο Ανδρέας Κάλβος και ο Στέφανος Ξένος εμπνεύστηκαν από τη συνεισφορά και το ρόλο που διαδραμάτισε το γυναικείο φύλο στην ελληνική επανάσταση του 1821.

Α' Κεφάλαιο

Οι γυναίκες στον αγώνα

1.1. Η θέση των γυναικών εκείνη την εποχή

Η γνώμη και η θέση των γυναικών έως και τον 19^ο αιώνα δεν είχε καμία ισχύ πόσο μάλλον κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Στην ιστορία σπάνια γινόταν λόγος για τις γυναίκες σε αντίθεση με τη λογοτεχνία όπου πολλοί συγγραφείς είχαν γυναίκες ηρωίδες είτε αυτές ήταν υπαρκτά είτε ήταν πλαστά πρόσωπα. Μόνη ενασχόλησή τους ήταν τα οικιακά, η ανατροφή των παιδιών και η συνεισφορά τους στις αγροτικές εργασίες. Εργάζονταν σκληρά στις αγροτικές εργασίες στον ίδιο βαθμό με τους άντρες και πολλές φορές υπό αντίξοες συνθήκες, ωστόσο η εργασία που παρείχαν δεν ανταμειβόταν όπως αυτή των αντρών. Ακόμα και αν εργάζονταν σε σπίτι πλούσιων οικογενειών ως υπηρέτριες ή τροφοί, η αμοιβή τους ήταν πάντα πολύ κατώτερη από αυτή των αντρών.

Βρίσκονταν στην απομόνωση, δεν είχαν λόγο για τα κοινά και δεν υπήρχε μόρφωση για τις γυναίκες με εξαίρεση λίγες που κατάγονταν από εύπορες οικογένειες και είχαν την οικονομική δυνατότητα. Ο άντρας ήταν αυτός που εργαζόταν, συμμετείχε στις δραστηριότητες, αναλάμβανε τις υποχρεώσεις και είχε τον πρώτο λόγο μέσα στην οικογένεια και η γυναίκα όφειλε να ακολουθήσει το σύζυγό της. Επομένως οι γυναίκες εκείνης της εποχής πέρα από τις οικιακές και τις γεωργικές εργασίες δεν είχαν ενεργό συμμετοχή στις δραστηριότητες.

Η παρουσία των γυναικών στην ελληνική επανάσταση υπήρξε καθοριστική και ουσιαστική. Βοήθησαν με οποιονδήποτε τρόπο μπορούσαν για την ελευθερία της πατρίδας. Συμμετείχαν στον αγώνα είτε εμπυχώνοντας τους άντρες είτε πολεμώντας στο πλευρό των αντρών δείχνοντας τρομερό σθένος και τόλμη και αφηφώντας όλους τους κινδύνους. Πολλές από αυτές έχασαν τη ζωή τους, άλλες αιχμαλωτίστηκαν, άλλες βασανίστηκαν για χάρη της πατρίδας αλλά δεν το έβαλαν κάτω.

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τον αποκλεισμό τους από την ανδροκρατούμενη κοινωνία της εποχής ορισμένες γυναίκες κατάφεραν να συμμετάσχουν σε οργανώσεις, οι οποίες προετοίμασαν το έδαφος για την Ελληνική Επανάσταση, όπως τη γνωστή σε όλους μας Φιλική Εταιρεία.¹ Βλέπουμε λοιπόν τις γυναίκες να συμμετέχουν ενεργά στην Ελληνική Επανάσταση, όχι μόνο

¹ Β. Λάζου, *1821-Γυναίκες και Επανάσταση*, Αθήνα 2021, σ. 74

εμπυχώνοντας τον αγώνα των αντρών αλλά και παίζοντας ουσιαστικό ρόλο στον αγώνα.

Σε αντίθεση με εκείνη την εποχή διακρίνουμε ότι η θέση της γυναίκας έχει βελτιωθεί αισθητά και ύστερα από τη συνεισφορά της στην επανάσταση και στις εργασίες έχει κερδίσει το σεβασμό των αντρών και της κοινωνίας.

1.2. Οι γυναίκες κατά την προετοιμασία της επανάστασης

Το 1814 ιδρύθηκε στην Οδησό της Ρωσίας, η γνωστή και σπουδαία σε όλους μας Φιλική Εταιρεία, μια εταιρεία, η οποία αποσκοπούσε στην απελευθέρωση της Ελλάδας από τον οθωμανικό ζυγό. Η θέση της γυναίκας στην οθωμανική κοινωνία της εποχής δεν ευνοούσε την προσέγγιση και τον προσηλυτισμό στη Φιλική Εταιρεία.² Ωστόσο Φαναριώτισσες και αστές, οι οποίες λόγω της μόρφωσης που διέθεταν και της οικονομικής τους επιφάνειας κατάφεραν να σπάσουν τους φραγμούς του γυναικείου φύλου.³

Η αριστοκράτισσα Ελισάβετ Υψηλάντη, την οποία αποκαλούσαν «Πρωτομάνα των Φιλικών», είχε παραχωρήσει το αρχοντικό της ώστε να συγκεντρώνονται οι Φιλικοί για να αποφασίσουν τη στιγμή της εξεγέρσεως. Η ηθική και υλική συμβολή της Ελισάβετ υπήρξε τόση ώστε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ζήτησε να γραφτεί στο τέλος της διακήρυξης «φιλώ το χέρι της μητρός μου»⁴. Μαζί με τις κόρες της, Μαρία, Αικατερίνη και Ραλλού συμμετείχαν σε πολεμικά συμβούλια και ύστερα από τη δήμευση των κτημάτων της από τον τσάρο και αφού είδε τα παιδιά της να φυλακίζονται και να πεθαίνουν, πέθανε και η ίδια.⁵

Η Μαριγώ Ζαραφοπούλα, αδελφή του φιλικού Χατζηβασίλη Σαράφη, χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά πολύτιμων εγγράφων, χρηματοδότησε τον αγώνα, μέσω της Φιλικής Εταιρείας της Πόλης και βοήθησε στο κρύψιμο αγωνιστών σε στιγμές μεγάλου κινδύνου.⁶ Όπως βεβαιώνουν οι Π. Μαυρομιχάλης και Δημ. Ορλώφ «...εφυλακίσθη και εξωρίσθη ως λαβούσα μέρος εις την Εταιρίαν».⁷ Κατάφερε όμως να αποδράσει από την εξορία και πήγε στην Πελοπόννησο. Πρόσφερε χρήματα στον αγώνα και κυρίως στις εκστρατείες που έγιναν στην Κρήτη, στη Χίο και στην

² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 75

³ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 76

⁴ Κ. Ξηραδάκη, *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία και Φαναριώτισσες*, Αθήνα 1971, σ. 13

⁵ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 13-14

⁶ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 15-16

⁷ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 15-16

Κάρυστο. Επίσης παρείχε και οικονομική βοήθεια για την περίθαλψη οικογενειών αγωνιστών. Ωστόσο πέθανε πάμφτωχη και λησμονημένη όπως και άλλοι αγωνιστές του 1821.⁸

Η Φαναριώτισσα Ευφροσύνη Νέγρη, σύζυγος του Κωνσταντίνου Νέγρη, όπου το σαλόνι της υπήρξε κέντρο μυστικών συναθροίσεων των μνημένων, με αποτέλεσμα να δολοφονηθούν από τους Τούρκους εξαιτίας της δράσης τους.⁹ Το ίδιο ακριβώς έκανε και η αδερφή της, Ρωξάνδρα Μαυρογένους, όπου χρησιμοποίησαν το μέγαρο της οικογένειάς της στα Θεραπειά ως κέντρο των επαναστατών.¹⁰

Άλλες γυναίκες, οι οποίες μύηθηκαν στη Φιλική Εταιρεία ήταν η Μαντώ Μαυρογένους, η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, η ελληνίδα σύζυγος του Αλή Πασά, Βασιλική Κίτσου Κονταξή, πιθανότατα η Σταυριάνα Σάββαινα, η Κωνσταντία Ζαχαριά και η Δόμνα Βισβίζη.¹¹

Εξέχουσα μορφή υπήρξε και η Ρωξάνδρα Στούρτζα, ιδρυτικό μέλος της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης. Γεννήθηκε το 1786 στην Κωνσταντινούπολη και όταν εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στη Ρωσία, η παιδεία που έλαβε έδινε μεγάλη έμφαση στην ελληνική γλώσσα.¹² Ωστόσο στη ρωσική αυλή ήρθε σε επαφή με τον Ιωάννη Καποδίστρια, με τον οποίο απέκτησε φιλική σχέση και του εξέφρασε την κοινή προσπάθεια της απελευθέρωσης των Ελλήνων. Για την άρχουσα τάξη, στην οποία άνηκαν η Ρωξάνδρα και ο Καποδίστριας, η αξία της παιδείας προωθούνταν στο πλαίσιο των αντιλήψεων περί πεφωτισμένης δεσποτείας, η οποία θα απομάκρυνε τις ακρότητες της επανάστασης αλλά και στόχευε στη δημιουργία μιας κυρίαρχης τάξης σε έναν αυστηρά διαρθρωμένο κρατικό μηχανισμό.¹³

Έτσι ιδρύθηκε η Φιλόμουσος Εταιρεία αρχικά στην Αθήνα με πρωτοβουλία σημαντικών Αθηναίων. Στόχος της ήταν η βελτίωση της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας χρησιμοποιώντας ειρηνικά μέσα και όχι η χειραφέτηση των υπόδουλων Ελλήνων. Πολύ σημαντική υπήρξε η συμβολή της Ρωξάνδρας Στούρτζα στη Φιλόμουσο Εταιρεία της Βιέννης, καθώς ενίσχυσε χρηματικά τις σπουδές και τη

⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 78

⁹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 76

¹⁰ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 20

¹¹ Σ. Αλιμπέρτη, *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1933, σ. 26

¹² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 80

¹³ Γ. Μαργαρίτης, *Ενάντια σε φρούρια και τείχη-Μια μικρή εισαγωγή για την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 2020, σ. 78

διαμονή των Ελληνοπαίδων που σπούδαζαν εκεί, με το μέγαρό της στη Βαιμάρη να αποτελεί τόπο συνάθροισης των Ελλήνων σπουδαστών.¹⁴

Βέβαια η Στούρτζα συνέχισε να παίρνει πρωτοβουλίες και μετά την έκρηξη της Επανάστασης, με την οργάνωση βοήθειας προς τους Έλληνες πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην Οδησό ύστερα από την ήττα του Υψηλάντη στις ηγεμονίες και την παράδοσή του στις αυστριακές αρχές τον Ιούνιο του 1821.¹⁵ Επιπλέον η Ρωξάνδρα μαζί με τις Εφορείες των Φιλικών, έστησε ορφανοτροφείο, την Ευεργετικήν Εταιρεία, για την περίθαλψη των ορφανών από την επανάσταση Ελληνόπουλων, μέσα στο οποίο ιδρύθηκε σχολείο για τη στοιχειώδη εκπαίδευσή τους και εκτός των άλλων επιμελήθηκε και για τη δωρεάν εκπαίδευση των κοριτσιών με τη σύσταση Παρθεναγωγείου, εντός μίας γυναικείας μονής.¹⁶

Δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στις γυναίκες της αριστοκρατίας και τις Φαναριώτισσες, οι οποίες αφηφώντας την ανδροκρατούμενη κοινωνία μπήκαν στο χώρο των γραμμάτων, διέπρεψαν σε αυτόν και συνέβαλαν με το δικό τους τρόπο στην ελληνική επανάσταση. Αρχικά η φαναριώτικη κοινωνία αποτελείτο από ένα πλήθος ανθρώπων με διαφορετικές προελεύσεις, μια ευρύτερη ομόκεντρη περιφέρεια από το Βόσπορο έως τον Δούναβη. Οι Φαναριώτισσες προέρχονταν από οικογένειες που είχαν επίγνωση της αρχοντικής καταγωγής. Παρόλο που οι Φαναριώτες είχαν γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης, δεν έχει βρεθεί ολοκληρωμένη μελέτη για αυτές. Οι πληροφορίες που έχουμε για αυτές είναι λίγες και ασαφείς. Μπορούμε να πούμε ότι οι Φαναριώτισσες μελετώνται ως φορείς πολιτισμού και προετοιμασίας της ελληνικής επανάστασης. Ήταν η εξαίρεση στον κανόνα, όπου κατά την οθωμανική συνήθεια ήθελαν τη γυναίκα της προεπαναστατικής Ελλάδας περιθωριοποιημένη και υποτακτική. Ωστόσο αυτό δε συνέβαινε με τις Φαναριώτισσες, οι οποίες είχαν εξέχουσα θέση, προνόμια και ελευθερίες πιο κοντά με αυτά των γυναικών στη Δυτική Ευρώπη. Γυναίκα, η οποία αποτέλεσε πρότυπο για τις Φαναριώτισσες υπήρξε η Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου(1605-1684). Ήταν μητέρα και παιδαγωγός του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Υπήρξαν οι πρώτες γυναίκες, οι οποίες έσπασαν το φράγμα της αγραμματοσύνης.¹⁷ Ήταν μορφωμένες γυναίκες και κατείχαν γνώση ξένων γλωσσών και κανόνων συμπεριφοράς της εποχής.

¹⁴ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 81

¹⁵ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 81

¹⁶ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 82

¹⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 86

Όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση, οι Οθωμανοί προχώρησαν σε εκτελέσεις υψηλόβαθμων Φαναριωτών και συνέλαβαν πολλές φαναριώτικες οικογένειες, ανάμεσά τους και γυναίκες όπως η δόμνα Μαργιώρα Μαυρογένους, η οποία οδηγήθηκε στην εξορία μαζί με την οικογένειά της στην Μπόλου της Μικράς Ασίας.¹⁸ Εκεί έμειναν για τρία χρόνια και αργότερα μετέβηκαν στην Προύσσα όπου έκαναν πολλά για την ελληνική κοινωνία. Κάποιες οικογένειες άφησαν την Κωνσταντινούπολη και κινήθηκαν προς τη Ρωσία αφήνοντας στην οθωμανική κυριαρχία, τα σπίτια, τις περιουσίες και τα καταστήματα τους.

1.3. Γυναίκες στον πόλεμο

Στα παλαιότερα χρόνια ο πόλεμος θεωρείτο καθαρά ανδρική υπόθεση και οι γυναίκες μιας και δεν είχαν λόγο και ισχύ στη δημόσια ζωή ήταν ανίκανες να χειριστούν ένα τόσο σοβαρό ζήτημα. Στην επανάσταση του 1821 σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η ηρωική συμμετοχή των γυναικών, είτε εμπυχώνοντας τους άντρες είτε πολεμώντας οι ίδιες ενάντια στον κατακτητή. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες δε συνέβαλαν μόνο κατά την περίοδο της ελληνικής επανάστασης αλλά και κατά την προηγούμενη περίοδο. Με περίσσιο σθένος πολέμησαν ισάξια με τους άντρες όταν ήρθε η ώρα της επανάστασης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, η Μαντώ Μαυρογένους, η Δόμνα Βισβίζη, οι οποίες διέθεσαν την περιουσία τους για τον αγώνα.

Ωστόσο υπήρξαν και γυναίκες οι οποίες προτίμησαν να θυσιάσουν για χάρη της ελευθερίας. Για παράδειγμα οι Σουλιώτισσες με τον γνωστό σε όλους μας χορό του Ζαλόγγου, οι οποίες αντιστάθηκαν στον οθωμανικό ζυγό και προτίμησαν τον θάνατο από την ατίμωση, οι γυναίκες του Μεσολογγίου, οι οποίες στην απόφαση για την ηρωική έξοδο θυσιάστηκαν μαζί με τους άντρες πολεμιστές. Άλλο αξιοσημείωτο παράδειγμα υπήρξαν οι γυναίκες της Χίου, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις διάλεξαν να πεθάνουν από την πείνα παρά να σκλαβωθούν. Επίσης οι γυναίκες της Νάουσας προτίμησαν να πέσουν με τα παιδιά τους στο ποτάμι της Αράπιτσας παρά να πιαστούν αιχμάλωτες στα χέρια των Τούρκων.

Στα επόμενα κεφάλαια θα μελετήσουμε διεξοδικά επώνυμες και μη γνωστές ηρωίδες που συνέβαλαν η καθεμία με τον δικό της ξεχωριστό τρόπο στον αγώνα της απελευθέρωσης.

¹⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 91

1.4. Η τύχη των γυναικών

Ωστόσο στα χρόνια της επανάστασης πολλές γυναίκες σκοτώθηκαν ή έπεσαν θύματα αιχμαλωσίας και πουλήθηκαν ως δούλες στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, κάτι το οποίο ήταν σύνηθες εκείνη την εποχή.¹⁹ Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία η δουλεία αποτελούσε μια νομιμοποιημένη πρακτική και σημαντικό μέρος της οικονομίας. Γυναίκες σκλάβες που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα προοριζόνταν για το χαρέμι, για οικιακές δουλειές και αγροτικές εργασίες στην ύπαιθρο.²⁰ Τις πήγαιναν στα σκλαβοπάζαρα σαν αντικείμενα και εκεί οι αγοραστές αποφάσιζαν αν άξιζαν να τις αγοράσουν. Υπήρχαν και πολλές περιπτώσεις στις οποίες οι συγγενείς τους προσπαθούσαν να αγοράσουν τις αιχμάλωτες γυναίκες.

Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν χρήματα ώστε να ελευθερώσουν τους αιχμαλώτους. Πολλές γυναίκες προκειμένου να αποφύγουν την αιχμαλωσία τράπηκαν σε φυγή. Συγκεκριμένα γυναίκες από το Μεσολόγγι κατέφυγαν στον Κάλαμο και σε άλλα νησιά του Ιονίου, γυναίκες από τη Μακεδονία βρήκαν καταφύγιο στις Βόρειες Σποράδες. Έψαχναν καταφύγιο σε βουνά, σπηλιές και σε απόκρημνα μέρη.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τύχη των γυναικών μετά την πτώση του Μεσολογγίου, όπου πρώτα οι αιχμάλωτες απογυμνώνονταν από κάθε πολύτιμο αντικείμενο, όπως φορέματα και στολίδια και μετά πωλούνταν.²¹ Κατά τη διάρκεια του αγώνα υπήρξε πλήθος γυναικών, οι οποίες εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους, ωστόσο όμως τις περίμενε μία σειρά από άλλους κινδύνους όπως: πείνα, επιδημίες, προβλήματα υγιεινής, δυσαρέσκεια των ντόπιων καθώς και βία.

Η θυσία των Σουλιωτισσών με το χορό του Ζαλόγγου καθώς και οι αποτινάξεις πολιορκημένων αποτελούν τρανταχτά παραδείγματα ότι προτιμούσαν το θάνατο από την αιχμαλωσία καθώς τη θεωρούσαν χειρότερη. Αξίζει να αναφερθούμε και στην καταστροφή του νησιού της Χίου όπου μεγάλο πλήθος γυναικών αιχμαλωτίστηκε. Τον Μάρτιο του 1822 ο τουρκικός στόλος με επικεφαλής τον Καρά Αλή επιτέθηκε και λεηλάτησε το νησί με τους νεκρούς να αριθμούν περίπου τις 30.000.²² Από τις γυναίκες και τα παιδιά περίπου 50.000 πιάστηκαν αιχμάλωτοι και

¹⁹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 176

²⁰ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 176

²¹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 183

²² Μ. Χ. Χατζηγιάννου, *Στη δίνη της Χιακής καταστροφής(1822)*, Αθήνα 2021, σ. 12

μεταφέρθηκαν στα σκλαβοπάζαρα ενώ ελάχιστοι Χιώτες κατάφεραν να φτάσουν στα Ψαρά και σε άλλα γειτονικά νησιά.

Στις περιπτώσεις που οι γυναίκες γλίτωναν τη σφαγή έπρεπε να βρουν τρόπους και μέρη να κρύψουν κοσμήματα, νομίσματα και πολύτιμα αντικείμενα. Πολλές φορές τα έκρυβαν μέσα από τα ρούχα τους ή τα έβαζαν στα μαλλιά τους ή τα έθαβαν καλά στη γη ώστε να τα βρουν αυτοί που είχαν επιζήσει. Οι γυναίκες που κατάφεραν και δεν αιχμαλωτίστηκαν έψαχναν να αγοράσουν τα παιδιά τους στα σκλαβοπάζαρα. Τα νεαρά κορίτσια τα ανάγκαζαν να παντρευτούν Οθωμανούς, ξεχνώντας την παλιά τους ζωή και τους δικούς τους ανθρώπους.

Β' Κεφάλαιο

Γυναίκες στα όπλα

2.1. Επώνυμες γυναίκες του 1821

Παρόλο που δεν υπάρχουν πολλές αναφορές στις γυναίκες κατά την περίοδο της επανάστασης, διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στον αγώνα της απελευθέρωσης. Οι πιο γνωστές σε όλους μας γυναίκες, οι οποίες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην επανάσταση του 1821 ήταν η Μαντώ Μαυρογένους, η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και η Δόμνα Βισβίζη. Γυναίκες, οι οποίες αναγνωρίστηκαν για τη μαχητικότητά τους, τον ηρωισμό και το θάρρος που υπέδειξαν. Στα χρόνια του αγώνα για την ανεξαρτησία, η Μπουμπουλίνα και η Μαντώ Μαυρογένους κατείχαν σημαντικά χρηματικά κεφάλαια και μάλιστα χωρίς ανδρική πατρωνεία. Χάρη στην οικονομική τους επιφάνεια και συνεισφορά κατάφεραν να εισέλθουν σε έναν ανδροκρατούμενο και παραδοσιακό κόσμο χωρίς ωστόσο να ξεπεράσουν ολοκληρωτικά τα στεγνά του φύλου τους.²³ Δε δίστασαν να ριχτούν στη μάχη και να θυσιάσουν όλη τους την περιουσία για χάρη του απελευθερωτικού αγώνα.

Ενεργή συμμετοχή είχε και η Δόμνα Βισβίζη μαζί με τον άντρα της στις θαλάσσιες επιχειρήσεις του αγώνα στο Άγιο Όρος, στη Λέσβο και στη Σάμο. Απαλλαγμένες από τις θεωρούμενες ως αδυναμίες του φύλου τους απέκτησαν ανδρικές αρετές και λειτούργησαν ως πρότυπα γυναικείου πατριωτισμού.²⁴

2.2. Μαντώ Μαυρογένους

Η Μαντώ Μαυρογένους (Μαγδαληνή) γεννήθηκε πιθανότατα το 1796 στην Τεργέστη και ήταν το πέμπτο και τελευταίο παιδί του Νικόλαου Μαυρογένη και της Ζαχαράτης Μπατή από τη Σπάρτη. Καταγόταν από τη νησιωτική οικογένεια Μαυρογένη, η οποία στα μέσα του 18^{ου} αιώνα εντάχθηκε στο φαναριωτικό περιβάλλον των παραδουνάβιων ηγεμονιών.²⁵ Μεγάλωσε στην Τεργέστη όπου έμαθε την ιταλική και γαλλική γλώσσα. Το 1809 η οικογένειά της μετακόμισε στις Κυκλάδες και ο πατέρας της πέθανε το 1818 αφήνοντας μεγάλη χρηματική και κτηματική περιουσία καθώς και ακίνητα σε διάφορες πόλεις (Χίο, Μύκονο, Πάρο,

²³ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 156

²⁴ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 156

²⁵ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 166

Άνδρο, Πετρούπολη και Τεργέστη). Ωστόσο διέθεσε όλη την περιουσία της για να ενισχύσει τον αγώνα.

Λίγα χρόνια πριν την έναρξη της επανάστασης, η Μαντώ βρισκόταν στην Τήνο κοντά στο θείο της, Μαύρο, ο οποίος ήταν ενάρετος ιερέας και ο ασκητικός χαρακτήρας, η ευσέβεια και η φλογερή φιλοπατρία του θείου της άσκησαν μεγάλη επίδραση μέσα στην ψυχή της.²⁶

Την αποκαλούσαν ηρωίδα της Μυκόνου. Πολέμησε με σθένος στη Μύκονο, στην Εύβοια, στο Πήλιο και στη Φωκίδα. Από την πρώτη στιγμή η Μαντώ συμμετείχε στον αγώνα και ξεσήκωσε τους Μυκονιάτες να πάρουν μέρος στην επανάσταση εναντίον των Τούρκων. Ύστερα από την προσχώρηση της Μυκόνου στην επανάσταση η Μαντώ τους τόνισε ότι έπρεπε να εξασφαλίσουν την άμυνα του νησιού. Αφού συγκροτήθηκε σώμα από επίλεκτους Μυκονιάτες ως φρουρά του νησιού, όρισαν τη Μαντώ αρχηγό του σώματος, η οποία χωρίς να χάσει χρόνο έστειλε ένα καΐκι στον Πειραιά όπου βρίσκονταν πλοία από την Ευρώπη φορτωμένα με όπλα με τη διαταγή να αγοράσουν με δικά της έξοδα όσα χρειάζονταν για τον εξοπλισμό του στρατιωτικού σώματος της Μυκόνου.²⁷

Η Μαντώ προσέφερε βοήθεια και κατάφερε να καλύψει τις ανάγκες των πολιορκητών στην Κάρυστο, συνεισφορά για την οποία της απονεμήθηκε το αξίωμα του επίτιμου αντιστράτηγου, το οποίο ήταν μοναδικό για γυναίκα κατά την διάρκεια της επανάστασης.²⁸ Με δική της πρωτοβουλία πραγματοποίησε θαλάσσιες και χερσαίες επιχειρήσεις και η συνεισφορά της υπήρξε τεράστια σε μάχες που έγιναν στη Μύκονο, στην Εύβοια, στο Πήλιο, στη Φωκίδα και στην Πελοπόννησο.

Μόλις η Μαντώ πληροφορήθηκε τις σφαγές και την καταστροφή της Χίου έσπευσε να καθησυχάσει τους Μυκονιάτες, οι οποίοι ήθελαν να χτυπήσουν με τα πλοία τους Τούρκους λέγοντάς τους ότι δεν πρέπει να αφήσουν ανυπεράσιστα τα παιδιά και τις γυναίκες αλλά να είναι προετοιμασμένοι σε τυχόν επίθεση από τους εχθρούς.²⁹ Έπρεπε δηλαδή η καταστροφή της Χίου να τους γίνει μάθημα ώστε να αποφύγουν στο μέλλον κάτι παρόμοιο. Έτσι και έγινε, μόλις εμφανίστηκαν εχθρικά πλοία, η Μαντώ όρμησε να πολεμήσει εναντίον των Αλγερινών.³⁰ Μάλιστα πλήθος από οργισμένους Μυκονιάτες την ακολούθησαν. Παρά τους πυροβολισμούς, τις

²⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *Μαντώ Μαυρογένους*, Αθήνα 1931, σ. 9

²⁷ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 17

²⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 168

²⁹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 24

³⁰ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 24

κραυγές και τους νεκρούς η Μαντώ ήταν ατρόμητη και αποφασισμένη να νικήσουν. Κατά τη διάρκεια της μάχης εμπύχωνε τους γύρω της και όλα αυτά συντέλεσαν στο να ρίξουν τα όπλα οι Αλγερινοί και να τραπούν σε φυγή προκειμένου να γλιτώσουν από την οργή και τους πυροβολισμούς των Μυκονιατών. Στο πεδίο της μάχης άφησαν 17 νεκρούς, 60 τραυματίες και πολλά όπλα και ανάμεσα στους νεκρούς ήταν και ο αρχηγός του αποβατικού αποσπάσματος.³¹ Ύστερα από τη νίκη τους οι Μυκονιάτες φώναζαν χαρούμενοι «Δόξα εις την Μαντώ Μαυρογένους!» και ακολούθησε δοξολογία στην εκκλησία. Μάλιστα η Μαντώ διέταξε να μαζέψουν και να φροντίσουν τους τραυματίες καθώς και να επιμεληθούν τον ενταφιασμό των νεκρών.³²

Ύστερα από τη νίκη της εναντίον των Αλγερινών όλοι μιλούσαν για αυτήν και διηγούνταν τις θυσίες της για χάρη του αγώνα. Μόλις έφθασαν επιστολές στον θείο της με την ανακοίνωση ότι και τα 72 χωριά του νησιού ήταν σε πλήρη εξέγερση χωρίς δεύτερη σκέψη η Μαντώ ετοιμάστηκε να μεταβεί στην Εύβοια αφού πρώτα έπεισε τους Μυκονιάτες να πολεμήσουν στον αγώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρόγονοί της υπήρξαν άρχοντες του νησιού και ιδιαίτερα της Καρύστου, διωγμένοι από τους Τούρκους.

Στις αρχές Μαΐου του 1821 η Εύβοια βρισκόταν σε επανάσταση και τον Αύγουστο του 1821 ο επίσκοπος Νεόφυτος κήρυξε την επανάσταση στην Κάρυστο.³³ Ο Νεόφυτος είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία και ποθούσε όσο τίποτα άλλο την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και για αυτό το λόγο είχε αφοσιωθεί σε αυτή την επιχείρηση αποτίναξης. Η Μαντώ κατέφθασε στην Εύβοια τον Φεβρουάριο του 1823 και είχε συγκροτήσει μαζί της 16 λόχους με 50 στρατιώτες ο καθένας, 800 δηλαδή στρατιώτες. Μόλις έφθασε πλήθος ανθρώπων την υποδέχτηκε με μεγάλη χαρά και λαχτάρα. Οι οπλαρχηγοί την όρισαν αρχηγό της πολιορκίας και της έδωσαν το βαθμό του αντιστράτηγου για την βοήθεια που προσέφερε στους πολιορκημένους. Έτσι η Μαντώ μαζί με τους Έλληνες κατάφεραν να νικήσουν τους Τούρκους, οι οποίοι είχαν αποδυναμωθεί και από την έλλειψη τροφής.³⁴

Δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε και στο σθένος που υπέδειξε στο Πήλιο. Ο Σελίμ πασάς της Ανδριανούπολης έχοντας μαζί του 12.000 άνδρες ήταν καθοδόν με βάση της εκστρατείας του τη Λάρισα. Η Μαντώ και πλήθος ανδρών από

³¹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 25

³² Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 266

³³ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 28

³⁴ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 32

την Εύβοια κατάφεραν να σκοτώσουν 5.000 Τούρκους, οι οποίοι αντικρίζοντας όλα αυτά τράπηκαν από φόβο σε φυγή προς τη Λάρισα αφήνοντας πίσω στους νικητές όπλα, πολεμοφόδια καθώς και προμήθειες.³⁵ Αλλά και στη Φωκίδα η Μαντώ σημείωσε επιτυχία, όπου μαζί με τους Μυκονιάτες συνέλαβαν παραπάνω από 100 αιχμαλώτους. Σημαντική υπήρξε και η συνεισφορά της στην Πελοπόννησο όπου τροφοδότησε τα πολιορκούμενα φρούρια της Μεθώνης και της Κορώνης.

Μετά από όλες αυτές τις επιτυχίες που σημείωσε η Μαντώ επέστρεψε στη Μύκονο όπου από τον Αύγουστο του 1823 και όλο το 1824 βοηθούσε τόσο υλικά, προσφέροντας χρήματα όσο και ηθικά με τις πρωτοβουλίες της για τον αγώνα.

Πέρα από την οικονομική βοήθεια που πρόσφερε στον αγώνα προσπάθησε να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την ελληνική υπόθεση και γι' αυτό κατά το 1824 συνέγραψε 2 επιστολές, μία προς τις κυρίες του Παρισιού και μία προς τις Αγγλίδες.³⁶

Το γεγονός ότι διέθεσε την περιουσία για τον αγώνα δημιούργησε τριβές με τα μέλη της οικογένειάς της και την έφερε σε απόσταση με την αδερφή της Ειρήνη Νάζου και κυρίως με τη μητέρα της. Στις αρχές του 1823 έχοντας έρθει σε σύγκρουση με τη μητέρα της εγκατέλειψε τη Μύκονο και εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο, το οποίο εκείνη την εποχή αριθμούσε 8.000 κατοίκους. Το Μάιο του 1823 το σπίτι στο οποίο έμενε άρπαξε φωτιά και λεηλατήθηκε με αποτέλεσμα η αρπαγή της προίκας και των κινητών περιουσιακών στοιχείων να χειροτερεύσει την ήδη άσχημη οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν.³⁷

Μέχρι το τέλος της ζωής της προσπάθησε να ανακτήσει τα πλούτη της και να ζήσει με αξιοπρέπεια αλλά οι προσπάθειές της δεν τελεσφόρησαν. Η απουσία εθνικών πόρων και η επιδείνωση της πολιτικής κατάστασης με τον εμφύλιο πόλεμο και την εκστρατεία του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο έκανε ακόμα πιο δύσκολα τα πράγματα.³⁸

Ωστόσο γνωστή σε όλους εκείνη την εποχή ήταν η σχέση της με τον Δημήτριο Υψηλάντη. Γνωρίστηκαν το 1823 στο Ναύπλιο και αρραβωνιάστηκαν. Η σχέση τους όμως έληξε άδοξα ύστερα από δύο χρόνια, το 1825. Το 1829 όταν ήρθε στην Ελλάδα ο Ιωάννης Καποδίστριας, η Μαντώ έτρεξε στο Ναύπλιο να τον συγχαρεί και να προσφέρει τις υπηρεσίες της, η οποία παρέμεινε πιστή και

³⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 33

³⁶ Β. Λάζου, *ό. π.*, 168

³⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 169

³⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 169-170

αφοσιωμένη στον Καποδίστρια μέχρι τέλους. Αναγνωρίζοντας τις θυσίες και την ανδρεία της, της επικύρωσε επίσημα τον βαθμό του αντιστράτηγου, τον οποίο έφερε.³⁹ Της ανέθεσε μάλιστα και την εποπτεία του ορφανοτροφείου στην Αίγινα, το οποίο είχε πολλά ορφανά και φτωχά παιδιά. Ακόμα και τα χρόνια της άφιξης του Κυβερνήτη στην Ελλάδα η Μαντώ βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση και σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Πέθανε στην Πάρο τον Ιούλιο του 1840 προσβεβλημένη από τυφοειδή πυρετό.⁴⁰

Η Μαντώ Μαυρογένους, η ηρωίδα της Μυκόνου, η «bella Greca», που στα ελληνικά αποδίδεται με το όμορφη Ελληνίδα, ενσαρκώνει το ρομαντικό πρότυπο της Ελληνίδας αγωνίστριας.⁴¹ Η ανδρεία, η ανιδιοτέλεια, η προσφορά της σε συνδυασμό με τη μόρφωση και την ομορφιά της αποτελούσαν στοιχεία άξια θαυμασμού και μίμησης. Αποτέλεσε εξέχουσα μορφή και μία από τις λίγες γυναίκες που ξεχώρισαν για την προσφορά και τη μαχητικότητά της στον αγώνα για την απελευθέρωση. Η ωραία προτομή της Μαντώ Μαυρογένους, έργο του γλύπτη, Κώστα Δημητριάδη, διευθυντή της Σχολής των Καλών Τεχνών στήθηκε στην παραλία της Μυκόνου.

2.3. Μπουμπουλίνα

Εξέχουσα μορφή της ελληνικής επανάστασης υπήρξε και η Υδραία Λασκαρίνα Πινότση, γνωστή σε όλους μας ως Μπουμπουλίνα. Γεννήθηκε το 1771 στην Κωνσταντινούπολη και υπήρξε μία από τις σημαντικότερες γυναίκες που έπεσαν στον αγώνα υπέρ της ελευθερίας. Τόσο η προσωπικότητά της όσο και η δράση της συνδέθηκαν με μία σειρά ιστορικών και μυθικών προσώπων. Μάλιστα την αποκαλούσαν «Αμαζόνα», «νέα Σαλαμινομάχο», «νέα Αρτεμισία» ή «Σπαρτάτισσα».⁴²

Πατέρας της ήταν ο Υδραίος πλοίαρχος Σταυριανός Πινότσης ενώ μητέρα της ήταν η Σκεύω (Παρασκευή), πρωτότοκη κόρη του Γεωργίου Κοκκίνη, απογόνου της βυζαντινής οικογένειας των Κοκκίνιδων, μεγάλο μέρος της οποίας ζούσε στη Ζάκυνθο.⁴³ Ο πατέρας της λόγω της συμμετοχής του κατά του οθωμανικού στόλου στο επαναστατικό κίνημα των Ορλωφικών (1769-1770) συνελήφθη στην Πόλη το 1771, καθώς γυρνούσε από την Οδησό όπου είχε μεταβεί για θέματα της εμπορικής

³⁹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 54

⁴⁰ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 173

⁴¹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 173

⁴² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 157

⁴³ Κ. Χατζηκυριακίδης, *Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα*, Αθήνα 2020, σ. 52

του δραστηριότητας. Στο κελί όπου βρισκόταν ο πατέρας της αρρώστησε καθώς οι συνθήκες που επικρατούσαν εκεί ήταν άθλιες. Στο άκουσμα αυτής της είδησης η μητέρα της Μπουμπουλίνας κατάφερε με πολύ κόπο να δει τον άντρα της μέσα στο κελί. Έτσι στις 11 Μαΐου 1771 την ώρα που πέθαινε ο Σταυριανός Πινότσης ήρθε στον κόσμο η Λασκαρίνα, βυζαντινό όνομα που παρέπεμπε στη δυναστεία των Λασκαρίδων της Νίκαιας και το έδωσε ο νονός της, Μούρτζινος (ίσως από το όνομα της μητέρας του).⁴⁴

Την ίδια χρονιά έχοντας μωρό τη Λασκαρίνα γύρισε στην Ύδρα. Ύστερα από το θάνατο του συζύγου της η κατάσταση ήταν δύσκολη και καθώς η οικογένειά της δεν της παρείχε καμία υποστήριξη αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ύδρα και να μεταβεί με τις δυο κόρες της πιθανότατα το 1776 στις Σπέτσες, νησί που είχε αρχίσει να αναγεννιέται ύστερα από τις καταστροφές και τις διώξεις των Οθωμανών. Η τοπική κοινωνία των Σπετσών υποδέχτηκε τη Σκεύω, η οποία ασχολήθηκε με το κέντημα για να εξασφαλίσει τα προς τα ζην για τα παιδιά της. Το 1776 σύναψε το δεύτερο γάμο της με τον Σπετσιώτη καπετάνιο και πρόκριτο Δημήτριο Λαζάρου ή Ορλώφ (επώνυμο που πήρε από τη συμμετοχή του στα Ορλωφικά). Από το δεύτερο γάμο της η Σκεύω απέκτησε άλλα οκτώ παιδιά, 6 γιους και 2 κόρες(Εμμανουήλ, Γεώργιος, Νικόλαος, Θεοδόσιος, Αντώνιος, Αθανάσιος, Μάρω και Ελένη). Μάλιστα όλοι οι υιοί της διακρίθηκαν στην επανάσταση του 1821.⁴⁵

Η Λασκαρίνα από μικρή ηλικία διακρινόταν για το θάρρος, το πείσμα, την αποφασιστικότητά καθώς και την αγάπη της για τη θάλασσα. Το 1788 σύναψε τον πρώτο της γάμο με τον Σπετσιώτη πλοίαρχο Δημήτριο Γιάννουζα, με τον οποίο απέκτησε 2 γιους και μία κόρη, τον Γεώργιο, τον Γιάννο και την Μάρω. Ο σύζυγός της ήταν φημισμένος για τη ναυτική του εμπειρία καθώς και για την τόλμη που τον διέκρινε και είχε έρθει σε σύγκρουση με πολλά πειρατικά πλοία. Το 1797 πνίγηκε ερχόμενος σε σύγκρουση με αλγερινούς πειρατές και το πλοίο του βυθίστηκε.⁴⁶ Μετά από τέσσερα χρόνια η Μπουμπουλίνα σύναψε το δεύτερο γάμο της με τον εξίσου Σπετσιώτη καπετάνιο Δημήτριο Μπούμπουλη και φίλο του πρώτου συζύγου της.

Με τον δεύτερο σύζυγό της απέκτησε άλλα τρία παιδιά τη Σκεύω, την Ελένη και τον Νικόλαο. Ωστόσο και ο δεύτερος σύζυγός της είχε την ίδια κατάληξη με τον

⁴⁴ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 53

⁴⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 197

⁴⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 198

πρώτο και στις 10 Μαΐου 1811 έχασε τη ζωή του ύστερα από συμπλοκή με πλοίο αλγερινών στη Μεσόγειο θάλασσα.⁴⁷

Μετά το θάνατό του, ο Μπούμπουλης άφησε τεράστια περιουσία και μεγάλο χρηματικό ποσό στην Μπουμπουλίνα. Ωστόσο η Μπουμπουλίνα δεν αρκέστηκε μόνο στην περιουσία που της άφησε ο σύζυγός της αλλά έγινε μέτοχος σε πολλά σπετσιώτικα πλοία και ναυπήγησε τον Αγαμέμνονα και άλλα 2 πλοία.

Ήδη από το 1818 είχαν αρχίσει πολλά πρόσωπα τη μύησή τους στη Φιλική Εταιρεία. Από τα πρώτα αυτά πρόσωπα υπήρξε και η Μπουμπουλίνα, η οποία μύηθηκε υπό τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε'.⁴⁸

Η Μπουμπουλίνα έδωσε ιδιαίτερη σημασία στα πλοία για την επανάσταση και ένα από αυτά ήταν ο «Αγαμέμνων». Η ναυπηγία του Αγαμέμνονα πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο πριν την επανάσταση και ήταν το πρώτο πολεμικό σκάφος της Ελλάδας και συνέβαλε σημαντικά σε όλη τη διάρκεια του αγώνα. Μάλιστα έπαιξε το σημαντικότερο ρόλο στις θαλάσσιες πολιορκίες των τουρκικών φρουριών. Η συμβολή και η προσφορά της Μπουμπουλίνας υπήρξε τεράστια καθώς διέθεσε όλη την περιουσία της για την απελευθέρωση της πατρίδας. Εξασφάλισε τις δαπάνες όχι μόνο για τα δικά της πλοία αλλά και για ολόκληρο το σώμα ξηράς, το οποίο πήρε μέρος στις πολιορκίες της Τριπολιτσάς και του Ναυπλίου. Έστειλε μάλιστα τρόφιμα και πολεμοφόδια με δικά της έξοδα για να ενισχύσει τον αγώνα. Στις 13 Μαρτίου του 1821 στις Σπέτσες η ηρωίδα ύψωσε στο μεσαίο ιστό του Αγαμέμνονα, τον Φοίνικα, έμβλημα της αναγεννήσεως του Έθνους υπό τη συνοδεία κανονιοβολισμών.⁴⁹

Την Κυριακή των Βαΐων, στις 3 Απριλίου του 1821 τα σπετσιώτικα πλοία σήκωσαν στο μεσαίο ιστό τη σημαία της ελευθερίας, η οποία έφερε στη μέση με κόκκινα γράμματα τον σταυρό και το σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος».

2.3.1. Η Μπουμπουλίνα στην άλωση της Τριπολιτσάς και του Ναυπλίου

Όσον αφορά τον αποκλεισμό του Ναυπλίου πρώτη η Μπουμπουλίνα ανέβηκε στον Αγαμέμνονα με καπετάνιο το γιο της Ιωάννη Γιάννουζα και έπλευσε στον Αργολικό για να αποκλείσει από τη θάλασσα το Ναύπλιο καθώς στη ξηρά είχαν

⁴⁷ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 198

⁴⁸ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 200

⁴⁹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 203

αρχίσει πολιορκία λίγες μέρες πιο πριν οι Αργείοι.⁵⁰ Με περίσσιο θάρρος πρώτη από όλους έτρεξε με τα πλοία της στην πολιορκία του Ναυπλίου. Πολύ γρήγορα όμως κατάλαβαν ότι για το θαλάσσιο αποκλεισμό του Ναυπλίου χρειαζόνταν επιπρόσθετες δυνάμεις. Έτσι οι Αργείοι καπετάνιοι Στάικος Σταικόπουλος, Αθανάσιος Ασημακόπουλος και άλλοι αγωνιστές έγραψαν γράμματα όπου ζητούσαν από τους Σπετσιώτες να στείλουν τα καράβια τους. Αμέσως έστειλαν καράβια στο Ναύπλιο. Έτσι στάλθηκαν καράβια των Μπόταση, Κούτση, Στεμισιώτη, Σκλιά, Θερμισιώτη, Γουδή, Λάμπρου καθώς και προς το τέλος της πολιορκίας έφτασε για βοήθεια η γολέτα των Υδραίων Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη.⁵¹

Μόλις οι Πελοποννήσιοι αντίκρισαν τα πλοία που έστειλαν οι πρόκριτοι των Σπετσών πλημμύρισαν από χαρά και ελπίδα και τους έστειλαν τον επίσκοπο Έλους Λακωνίας, Άνθιμο Σκαλιστήρη για να δώσει ο ίδιος την ευχαριστήρια επιστολή και για να ευλογήσει τους Σπετσιώτες. Η επιστολή έγραφε: «Το γενικόν Συνέδριον εις τα Ολύμπια, και αυτή η ίδια η Ελλάς ιδίαις χερσί θέλει χειροκροτήσει καταστέφουσα στεφάνω την νήσον σας....Αδελφοί, χαίρετε ότι εστάθητε πρώτοι εις τον ακροβολισμόν των εχθρών, πρώτοι εις την ιστορίαν, πρώτοι εις την αθανασίαν!».⁵²

Η πολιορκία του Ναυπλίου φαινόταν δύσκολη και χρονοβόρα υπόθεση με πολλές φθορές και δυστυχώς με μεγάλη απώλεια ανθρώπων. Η πρώτη πολιορκία του Ναυπλίου, η οποία πραγματοποιήθηκε από την ξηρά δεν κράτησε πολύ. Οι Τούρκοι προσπάθησαν έξοδο στις 10 Απριλίου, την ημέρα του Πάσχα με την πεποίθηση ότι λόγω της ημέρας θα έβρισκαν απροετοίμαστους τους πολιορκούντες.

Η Μπουμπουλίνα βλέποντας την φυγή των Αργείων αποβιβάστηκε στους Μύλους, απέναντι από το Ναύπλιο και κατευθύνθηκε με τους γιους της προς το Άργος για να ανυψώσουν το ηθικό των Αργείων να επιμείνουν στην πολιορκία του Ναυπλίου αλλά και για να τους ενισχύσουν με πολεμοφόδια και τρόφιμα. Μόλις αντίκρισαν την Μπουμπουλίνα πλημμύρισαν από χαρά και τιμές. Έβλεπαν για πρώτη φορά από κοντά τη γυναίκα που η φήμη της ως δυναμική καπετάνισσα είχε φτάσει πολύ νωρίτερα από αυτή στα μέρη τους. Τη γυναίκα που κατάφερε να κάνει αισθητή την παρουσία της στον ανδροκρατούμενο κόσμο και στον κόσμο των οπλαρχηγών.⁵³ Με τα λόγια της, τους όπλισε με τόσο θάρρος και υπομονή να συνεχίσουν την

⁵⁰ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 83

⁵¹ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 84-85

⁵² Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 206

⁵³ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 88

πολιορκία ώστε ακολούθησαν πολεμικά συμβούλια των αρχηγών και της απέδωσαν τον τίτλο της «Μεγάλης Κυράς».⁵⁴ Η συμβολή της υπήρξε τόσο σημαντική, ώστε αποφασίστηκε η πολιορκία να γίνει πιο τακτική και από την ξηρά και από τη θάλασσα.

Παρά το γεγονός ότι ήταν γυναίκα, η Λασκαρίνα έλαβε συμμετοχή στο συμβούλιο των οπλαρχηγών και των προκρίτων με αρχηγό τον Γρηγόριο Δίκαιο Παπαφλέσσα, όπου αποφάσισαν να συνεχίσει τον αγώνα ο Στάικος Σταικόπουλος και να επαναλάβει την πολιορκία του Ναυπλίου μαζί με τους 900 Αργείους και τους συνασπισμένους χωρικούς της Αργολίδας.⁵⁵ Η Μπουμπουλίνα γύρισε στους Μύλους αφήνοντας το γιό της και την ένοπλη ομάδα τους με δύο πυροβόλα.

Από την άλλη ο Οθωμανός διοικητής της Πελοποννήσου, Χουρσίτ πασάς, διέταξε τον Μουσταφά μπέη να κινηθεί στο Άργος και να καταστείλει την επανάσταση ώστε να προστατέψει την Τρίπολη. Ο Μουσταφά μπέης έκαψε τη Βοστίτσα (Αίγιο) και την Κόρινθο και συνέχισε στο Άργος, όπου οι κάτοικοι προσπάθησαν με ανδρεία να αντισταθούν αλλά δεν ήταν αρκετή.⁵⁶ Πολλοί σφαγιάστηκαν, άλλοι αιχμαλωτίστηκαν, άλλοι κατέφυγαν σε όρη για να γλιτώσουν, κάποιοι κλείστηκαν στη μονή της Κεκρυμμένης και άλλοι κατέφυγαν στο στρατόπεδο των Μύλων όπου βρισκόταν η Μπουμπουλίνα. Ο γιός της, ο Γιάννος μαζί με τον Σπηλιωτόπουλο και τους άντρες τους οχυρώθηκαν σε έναν μαντρότοιχο στην κοίτη του χειμάρρου Ξεριά όπου πολέμησαν με ανδρεία αλλά όντας περικυκλωμένοι από το ιππικό και το πεζικό του Μουσταφά έπεσε νεκρός μαζί με άλλους πενήντα Σπετσιώτες και Υδραίους στις 25 Απριλίου του 1821.⁵⁷ Οι Τουρκαλβανοί με τη βοήθεια των Οθωμανών του Ναυπλίου κατάφεραν να μπουν στο Άργος αφού δεν υπήρχε άλλη αντίσταση και ακολούθησε μια σειρά από δεινά. Πολλοί σφαγιάστηκαν, γυναίκες και παιδιά πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Μάλιστα 18 νεαρές του Άργους έπεσαν μέσα στα φρεάτια και πνίγηκαν προκειμένου να γλιτώσουν τη σύλληψη από τους Αλβανούς.

Η Μπουμπουλίνα, η οποία είχε θρηνήσει τους θανάτους των δυο συζύγων της, ήρθε πάλι αντιμέτωπη με έναν από τους μεγαλύτερους πόνους αφού έχασε στη μάχη το γιο της. Έτσι επέστρεψε με τα πλοία της στην πολιορκία του Ναυπλίου και με επιστολή που έγραψε σε συνεννόηση με τους Στάικο Σταικόπουλο και Τσόκρη

⁵⁴ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 206

⁵⁵ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 89

⁵⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 207

⁵⁷ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 91

προς τον αρχιστράτηγο της Πελοποννήσου, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ζητούσαν ενίσχυση ώστε να επαναληφθεί η πολιορκία του Ναυπλίου. Διαβάζοντας την επιστολή ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης τους απέστειλε 150 άνδρες και τον Νικήτα για να τους ενισχύσει.

Ωστόσο ο Κολοκοτρώνης στις 13 Μαΐου 1821 τους έστειλε επιστολή ανακοινώνοντας τους την νίκη του Βαλτετσίου εναντίον των Τούρκων της Τριπόλεως και τους ζητούσε ενίσχυση στα πολεμοφόδια. Η Μπουμπουλίνα προσπάθησε πολύ να βοηθήσει τον Κολοκοτρώνη όμως το μπαρούτι που χρειαζόταν ήταν δυσεύρετο. Έτσι οι πολίτες χρησιμοποιούσαν τα αγγεία και τα σκεύη των σπιτιών τους, τα οποία ήταν φτιαγμένα από μόλυβδο και κασσίτερο και χαρτί από τη βιβλιοθήκη της Δημητσάνας καθώς και τα εκκλησιαστικά βιβλία για τις ανάγκες του αγώνα. Αφού εξαντλήθηκαν και αυτά τα υλικά σειρά είχαν οι στέγες των τζαμιών, αποστολή την οποία ανέλαβε ο Νικηταράς. Με μια ομάδα οπλαρχηγών κατευθύνθηκε στους Μύλους για να συναντήσει την Μπουμπουλίνα και τον Τσόκλη και να μεταβούν όλοι μαζί στο Άργος. Ύστερα από επιτυχή απόκρουση του ιππικού των Οθωμανών πήραν το μολύβι και τη μεγαλύτερη ποσότητα την μετέφεραν στο πλοίο της Μπουμπουλίνας. Ποσότητα μπαρουτιού είχε φτάσει στο στρατόπεδο του Κολοκοτρώνη μέχρι και από τις Σπέτσες. Η επιτυχής έκβαση της μάχης (12-13 Μαΐου 1821) όχι μόνο γέμισε τους Έλληνες με ελπίδα, τους επέτρεψε να οραματίζονται την ελευθερία τους αλλά έδωσε το χρόνο και τη δυνατότητα στον Κολοκοτρώνη και στις άλλες ελληνικές δυνάμεις, δυο μόλις μήνες από την έναρξη της επανάστασης να οργανωθούν και να προετοιμάσουν την πολιορκία της Τριπολιτσάς.⁵⁸

Δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε και στη συνεισφορά της Λασκαρίνας στην άλωση της Τριπολιτσάς. Ύστερα από τις νίκες στο Βαλτέτσι και στα Δολιανά, ο Κολοκοτρώνης και οι Έλληνες ήθελαν να κυριεύσουν και την Τριπολιτσά. Έτσι οι οπλαρχηγοί μαζί με τους άντρες πήραν θέσεις στα ορεινά για την πολιορκία της Τριπολιτσάς. Εκεί εκτός από τον αρχιστράτηγο της πολιορκίας, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, βρίσκονταν ο Παπαφλέσσας, ο Αναγνωσταράς, ο Πετρόμπεης, ο Παπατσώνης, ο Κυριακούλης, ο Γιατράκος, ο Ζαΐμης και ο Δημήτριος Υψηλάντης.⁵⁹ Η Μπουμπουλίνα λίγο καιρό πριν πέσει η πόλη βρισκόταν έξω από την Τρίπολη μαζί με Σπετσιώτες έχοντας μαζί και τα πολεμοφόδια που τους είχαν ζητήσει.

⁵⁸ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 97-98

⁵⁹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 213

Από την άλλη μεριά οι πολιορκούμενοι έκαναν προσπάθειες συνθηκολόγησης με τον Μουσταφά μπέη ώστε να γλιτώσουν τα χειρότερα ωστόσο οι προσπάθειες αυτές δεν τελεσφόρησαν. Σύμφωνα με μεταγενέστερα κείμενα η σύζυγος του βεζίρη, μπας χανούμ/πασίνα προσκάλεσε την Μπουμπουλίνα στο σεράι και της ζήτησε προστασία όταν οι πολιορκητές θα εισέρχονταν στην πόλη, πράγματι δέχτηκε την πρόσκληση και πήγε στην Τριπολιτσά μαζί με σπετσιώτικη φρουρά και δεσμεύτηκε να προσφέρει τη βοήθειά της.⁶⁰ Πολλές γυναίκες από το χαρέμι καθώς και η γυναίκα του Χουρσίτ σώθηκαν. Ίσως να παραδόθηκαν στο γιο του Πετρόμπεη για να προστατευθούν και να ανταλλάχθηκαν στην Κόρινθο με την οικογένεια του Μάρκου Μπότσαρη.⁶¹

Στις 23 Σεπτεμβρίου οι πολιορκητές χάρη στον Μανώλη Δούνια και στους Ρουμάνη και Αυραντίνη κατάφεραν να εισέλθουν αιφνιδιαστικά στην Τριπολιτσά. Ακολούθησαν ημέρες δύσκολες με πολλές σφαγές αντρών, γυναικών αλλά και μικρών παιδιών. Ύστερα από την άλωση οι οπλαρχηγοί αποκόμισαν μεγάλα ποσά από τα λάφυρα και το χρυσό. Όπως αναφέρει και η Ολυμπίτου: «..τα λάφυρα θα πρέπει αφενός να λειτουργούσαν συμβολικά ως τρόπαια νίκης, ενώ αποτελούσαν συχνά κίνητρο και μέσο που εξασφάλιζε την συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων»⁶². Ο Δημήτριος Υψηλάντης εκδήλωσε τη λύπη του για τη λεηλασία τονίζοντας ότι αν ήταν ο ίδιος παρών θα διέθετε τη λεία από την πολιορκημένη πόλη στο εθνικό ταμείο. Μάλιστα στη λαφυραγώγηση συμμετείχε και η Μπουμπουλίνα, κίνηση, η οποία την στιγματίσει. Υπήρξαν πολλές άδικες κατηγορίες για το πρόσωπό της όχι μόνο για τη συμπεριφορά της στην Τριπολιτσά αλλά και για την ανάμειξή της στις επιχειρήσεις της ξηράς για να προσεγγίσει τον αρχιστράτηγο της επανάστασης και να επιτύχει τα προσωπικά της συμφέροντα.

Ύστερα από την κατάληψη της Τριπολιτσάς και την πτώση των φρουριών της Μονεμβασιάς και του Νεοκάστρου όλες οι ελληνικές δυνάμεις στράφηκαν στην πολιορκία του Ναυπλίου που από την αρχή της επανάστασης το πολιορκήσαν και από ξηρά και από θάλασσα. Η πρώτη πολιορκία κράτησε πολύ λίγο καθώς τη διέλυσε ο Κεχαγιά μπέης όταν ήρθε στην Πελοπόννησο. Το Ναύπλιο διέθετε τρία φρούρια: στην είσοδο του λιμανιού υπήρχε χτισμένος πύργος για την φρούρηση του λιμανιού, το γνωστό σε όλους μας Μπούρτζι, η ακρόπολις ή ακροναυπλία γνωστή ως Ιτς- καλε

⁶⁰ Κ. Χατζηκυριακίδης, *ό. π.*, σ. 107

⁶¹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 215

⁶² Ε. Ολυμπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καίρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα 2010, σ. 59

αποτελούσε το δεύτερο φρούριο και το τρίτο ήταν το περίφημο Παλαμήδι. Σε αυτά τα τρία φρούρια οι Τούρκοι είχαν τριακόσια πυροβόλα.⁶³ Κατά την περίοδο της πολιορκίας οι κάτοικοι του Ναυπλίου ήταν περίπου 6.000 και ήταν όλοι Τούρκοι. Μάλιστα οι 1.200 από αυτούς αποτελούσαν την φρουρά.

Ο αδερφός της Μπουμπουλίνας είχε αναλάβει την πολιορκία στη θάλασσα και ήταν έτοιμος με τα πλοία να ξεκινήσει την επίθεση. Στις 4 Δεκεμβρίου έγινε η έφοδος, η οποία όμως απέτυχε και η Μπουμπουλίνα είχε αναλάβει την επίθεση στη θάλασσα όπου υπέδειξε τρομερό θάρρος και επιμονή. Αυτόπτης μάρτυρας της προσπάθειας της Μπουμπουλίνας και των συντρόφων της για να καταλάβουν το Ναύπλιο υπήρξε ο συναγωνιστής της Ανάργυρος Χατζή-Αναργύρου καθώς γράφει τα παρακάτω στον πρόλογο των *Σπετσιωτικών* του. «...Μάρτυς δε των λόγων μας πλείστα τε, μάλιστα δε αυτό το σπάνιον γεγονός εις τα χρονικά των εθνών, μία γυνή να εκστρατεύση, γυνή πλουσία, αποφασίσασα και πλοία και χρήματα και υιούς ολοκαύτωμα εις τον βωμόν της πατρίδος να προσενέγκη! Αύτη δε η γυνή είναι η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, την οποίαν όλα τα έθνη ανευφήμησαν και εχαιρέτησαν ως ηρώιδα. Ήτο δε πραγματικώς λεοντόθυμος. Τω 1821 Δεκεμβρίου 4 εις την πολιορκίαν του Ναυπλίου, το ενθυμούμεθα, επιβαίνουσα εις το ίδιον πλοίον της, μόνη διέταξε την έφοδον εις τας λέμβους κατά του φρουρίου, αύται δ' επιτίθενται, αλλ' αι σφαίραι και οι μύδροι από των επιθαλασσίων προμαχώνων τας κανονοστοιχίας χαλαζηδόν επιπίπτοντα, υποχρεούν τους ανδρείους της να υποχωρήσουν προς ολίγον. Εξανίσταται τότε η αμαζών επισκοπούσα από των εδωλίων της νηός, και τοις αναβοά "είσθε γυναίκες και ουχί άνδρες, εμπρός!" Οι αξιωματικοί την υπακούουσι, μάχονται, θνήσκουν επανελθόντες εις την τάξιν, αλλά εις μάτην' το φρούριον διά θαλάσσης ήτο απόρθητον, διό μετέβη εις την ξηράν και εκεί εστρατήγει μέχρι της παραδόσεως του Ναυπλίου, τη 30 Νοεμβρίου 1822, συμμετέχουσα των έργων της πολιορκίας, οδηγούσα τα παλληκάρια της, χορηγούσα τους θησαυρούς της...»⁶⁴.

Ύστερα από την αποτυχία της εφόδου συνέχισε η πολιορκία όταν όμως οι πολιορκούμενοι άρχισαν να μένουν χωρίς τρόφιμα παραδόθηκαν. Στις 18 Ιουνίου του 1822 υπογράφηκε η συμφωνία της παραδόσεως όπου οι Έλληνες είχαν την υποχρέωση να μεταφέρουν τους Τούρκους στα παράλια της Μικράς Ασίας και οι Τούρκοι έδωσαν στην ελληνική κυβέρνηση ομήρους από τις σημαντικότερες

⁶³ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 221

⁶⁴ Α.Α. Χατζηαναργύρου, *Τα Σπετσιωτικά*, Αθήνα 1861, τ. 1, σ. 98

οικογένειες καθώς και το Μπούρτζι.⁶⁵ Ωστόσο η συνθήκη δεν εφαρμόστηκε και η εκστρατεία του Δράμαλη διέλυσε και την τρίτη πολιορκία του Ναυπλίου. Ο Δράμαλης ήρθε με 35.000 στρατό από τη Λάρισα σταλμένος από τον Χουρσίτ για να πάρει εκδίκηση για την άλωση της Τριπολιτσάς. Έτσι ο Δράμαλης έφτασε στο Άργος αλλά οι ήρωες των Δολιανών, του Βαλτετσίου και των Τρικόρφων ήταν αποφασισμένοι για τον αγώνα και την ελευθερία της πατρίδας τους και τα Δερβενάκια θα γίνονταν ο τάφος της στρατιάς του Δράμαλη. Ο τουρκικός στόλος στον Αργολικό δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τον ελληνικό στόλο του Μιαούλη και αναγκάστηκε να φύγει άπρακτος. Η κατάσταση που επικρατούσε ήταν πολύ δύσκολη καθώς θέριζε η πείνα και οι αρρώστιες. Οι Τούρκοι σκέφτονταν να συνθηκολογήσουν δεδομένης της δεινής κατάστασης στην οποία βρισκόνταν. Ο Στάικος Σταϊκόπουλος σε συνεννόηση με τον διοικητή του τακτικού σώματος Γκουβερνάτη πήρε μαζί του στρατιώτες και τη νύχτα στις 29 με 30 Νοεμβρίου προχώρησε προς το Παλαμήδι έχοντας ως οδηγό έναν Αλβανό που είχαν στείλει οι Τούρκοι.⁶⁶ Μόλις έφθασε εκεί ο Στάικος με τους στρατιώτες του αφού κατάλαβαν ότι δεν είχε σημασία η αντίσταση αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και να παραδοθούν. Την επόμενη ημέρα οι Έλληνες ύψωσαν τη σημαία του σταυρού και άρχισαν να τουφεκίζουν στον αέρα. Μόλις άκουσε τα τουφέκια ο Κολοκοτρώνης αμέσως κινήθηκε στο Ναύπλιο όπου διέταξε τους Τούρκους να παραδώσουν την πόλη σε διάστημα εντός ωρών. Ωστόσο δεν έλαβε απάντηση και άρχισε τους κανονιοβολισμούς αναγκάζοντας τους μπέηδες να συνθηκολογήσουν. Ωστόσο τους υποσχέθηκε ασφάλεια ζωής και να τους μεταφέρει στα παράλια της Μικράς Ασίας. Έτσι λοιπόν οι μπέηδες συνθηκολόγησαν και παρέδωσαν στους Έλληνες τα κλειδιά των φρουριών.

Η Μπουμπουλίνα ήταν η πρώτη που απέκλεισε το Ναύπλιο από τη θάλασσα και μάλιστα φρόντισε για την ασφαλή μεταβίβαση των τουρκικών οικογενειών στα σπετσιώτικα πλοία ώστε να μεταφερθούν στη Μικρά Ασία.⁶⁷ Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο όπου η ελληνική κυβέρνηση της παρείχε δωρεάν οίκημα για να την ανταμείψει για την προσφορά και τις θυσίες της στον αγώνα. Μάλιστα στο Ναύπλιο πάντρεψε και την κόρη της, Ελένη με το γιο του Κολοκοτρώνη, Πάνο, ο οποίος δολοφονήθηκε το Νοέμβριο του 1824. Ο Θεόδωρος Γρίβας ερωτεύτηκε την κόρη της Μπουμπουλίνας και την παντρεύτηκε, γεγονός το οποίο δημιούργησε

⁶⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 224

⁶⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 226

⁶⁷ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 227

εντάσεις καθώς ο Κολοκοτρώνης ήθελε να την έχει σαν κόρη του στο σπίτι και να την παντρέψει αργότερα με όποιον αυτός ήθελε.⁶⁸ Όλα αυτά δημιούργησαν ένταση ανάμεσα στην Μπουμπουλίνα και τον Κολοκοτρώνη.

Η Μπουμπουλίνα εγκατέλειψε το Ναύπλιο και γύρισε στις Σπέτσες όπου μαθαίνοντας για την απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο τον Φεβρουάριο του 1825, ετοιμαζόταν για νέες μάχες αλλά σκοτώθηκε στις 2 Ιουνίου 1825 από ένα συγγενή του κοριτσιού που είχε ξελογιάσει και απαγάγει ο γιος της.⁶⁹ Αδιαμφισβήτητα η Λασκαρίνα υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες γυναίκες της ελληνικής επανάστασης που δε δίστασε να πολεμήσει και η ίδια και να προσφέρει ό,τι μπορούσε για τον αγώνα της ελευθερίας της πατρίδας.

2.4. Δόμνα Βισβίζη

Η Δόμνα Βισβίζη υπήρξε άλλη μια από τις γυναίκες, η οποία προσέφερε όλη την περιουσία της για τον αγώνα της απελευθέρωσης. Η Δόμνα Βισβίζη γεννήθηκε το 1784 στην Αίνο της Θράκης και καταγόταν από πλούσια οικογένεια. Ο πατέρας της ήταν γαιοκτήμονας. Το 1808 παντρεύτηκε τον Αντώνιο Βισβίζη, ο οποίος ήταν πλούσιος πλοίαρχος και εφοπλιστής στην Αίνο. Ο Βισβίζης ήταν από τους πρώτους που μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία καθώς ήταν θερμός υποστηρικτής της και είχε προσφέρει πολλά χρήματα υπέρ της εθνικής Ιδέας.⁷⁰ Ο Βισβίζης μάλιστα έλεγε ότι τα χρήματα που έδινε ήταν «διά να κτισθή το χρυσό παλάτι της Ελευθερίας».⁷¹

Στις 2 Μαΐου του 1821 λοιπόν τέσσερα ψαριανά πλοία με αρχηγό τον Γιαννίτση έπλευσαν προς την Αίνο όπου εκεί υπήρχε ένα φρούριο των Τούρκων και άρχισαν να το βομβαρδίζουν. Ο Βισβίζης γεμάτος χαρά παίρνει την γυναίκα του, τα παιδιά του, χρήματα και εικονίσματα και πηγαίνει να συσπειρωθεί με τους Ψαριανούς. Το πλοίο του έφερε 10 κανόνια και πλήρωμα 140 ανδρών και έφερε το όνομα της συζύγου του, Δόμνα. Το Δεκέμβριο του 1821 ο Βισβίζης φθάνει στο Άγιο Όρος για να παραλάβει τον πρωτεργάτη της μακεδονικής εξέγερσης, Εμμανουήλ Παππά. Ωστόσο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού πεθαίνει ο Παππάς και ο Βισβίζης συνεχίζει προς την Ύδρα όπου άφησε εκεί το άψυχο σώμα του Παππά και από εκεί κατευθύνθηκε στο Βόλο. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στο Τρίκερι όπου τίθεται με το

⁶⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 164-165

⁶⁹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 165

⁷⁰ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 233

⁷¹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 233

πλοίο του επικεφαλής στόλου 30 περίπου ιστιοφόρων και έπλευσε στον Ευβοϊκό κόλπο για να συμμετάσχει από τη θάλασσα στην εκστρατεία του Δημήτριου Υψηλάντη και του Οδυσσέα Ανδρούτσου κατά τις αρχές του 1822.⁷²

Δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε και στον αγώνα στη Στυλίδα και στην Αγία Μαρίνα, όπου η εκστρατεία εκεί σκόπευε στην επέκταση και την ενίσχυση του επαναστατικού αγώνα με την κατάληψη του φρουρίου της Λαμίας. Στο πολεμικό συμβούλιο που ακολούθησε με πρόεδρο τον Δημήτριο Υψηλάντη και με συμμετέχοντες τους σπουδαιότερους οπλαρχηγούς της Στερεάς αποφάσισαν με 3.000 οπλοφόρους να πλεύσουν προς την Αγία Μαρίνα του Μαλιακού κόλπου και να οδηγηθούν στην άλωση του φρουρίου της Λαμίας. Το Μεγάλο Σάββατο, 1^η Απριλίου έκαναν αποβίβαση στο λιμάνι του Εχινού, κοντά στη Στυλίδα. Κατάφεραν λοιπόν να νικήσουν τους Τούρκους, οι οποίοι έχασαν 30 στρατιώτες και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Στυλίδα. Οι συμπλοκές των Τούρκων και των Ελλήνων στην Αγία Μαρίνα κράτησαν 13 ημέρες. Η κατάσταση ήταν πολύ κρίσιμη καθώς οι Τούρκοι είχαν επιτεθεί στους Έλληνες και τους απωθούσαν προς τη θάλασσα, τότε ο Βισβίζης διέταξε να ρίξουν στη θάλασσα τη λέμβο του πλοίου του, στην οποία επιβίβασε 2 κανόνια και δώδεκα πυροβολητά.⁷³ Έτσι ξεκίνησε ο κανονιοβολισμός των εχθρών και από ξηρά και από θάλασσα όπου σκοτώθηκε και ο αρχηγός των Τούρκων. Μόλις αντίκρισαν τον αρχηγό τους νεκρό υποχώρησαν και η μάχη έληξε. Ωστόσο στη μάχη έχασε τη ζωή του και ο Βισβίζης.

Η Δόμνα μέσα στην οδύνη για το χαμό του συζύγου της δεν τα παράτησε αλλά συνέχισε με θάρρος αυτή τον αγώνα. Το πλοίο της Δόμνας έπλευσε στη Λιθάδα της Ευβοίας όπου κηδεύτηκε ο γενναίος σύζυγός της. Έχοντας χάσει το σύζυγό της μένει μόνη με τα τέσσερα παιδιά της αλλά δεν τα παρατάει. Είχε δεχτεί μαθήματα φιλοπατρίας και ενθουσιασμού συνδεδεμένα με την μνήμη και την αγάπη του Βισβίζη, έτσι συνεχίζει αυτή τον αγώνα, γίνεται καπετάνισσα και αναλαμβάνει τη κυβέρνηση του πλοίου, το οποίο παραμένει υπό τη διαταγή της κυβέρνησης.⁷⁴

Το πλοίο της μεταφέρει πολεμοφόδια, πολιορκεί τη Χαλκίδα και κανονιοβολεί τα στενά. Δέχεται διαταγή να πλεύσει προς τα Βρυσάκια της Ευβοίας ώστε να εκδιώξουν τους Τούρκους και να ανασυγκροτήσουν το ελληνικό στρατόπεδο που είχε σκορπιστεί εξαιτίας της τουρκικής φρουράς.

⁷² Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 233

⁷³ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 237

⁷⁴ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 238

Ο Διαμαντής, ο οποίος ήταν αρχηγός των Μακεδόνων κατέφυγε στη Σκιάθο μετά την αποτυχία επανάστασης του Ολύμπου. Οι εχθροί καταδίωξαν τους Έλληνες και ο Διαμαντής μαζί με τη γυναίκα του και κάποιους άλλους συγγενείς κρύφτηκαν σε ένα δάσος, το λεγόμενο «Πουμάνι του Παλατιού». Ωστόσο τους ακολούθησαν στο δάσος οι Τούρκοι και οι γυναίκες ανάμεσα στις οποίες και η γυναίκα του Διαμαντή. Οι γυναίκες κρατούσαν στην αγκαλιά τους τα βρέφη τους, τα οποία έπνιξαν για να μην ακουστεί το κλάμα τους και τους προδώσουν στους εχθρούς.⁷⁵ Κατάφεραν να γλιτώσουν και να καταφύγουν στη Σκιάθο. Στη συνέχεια ακολούθησε συνάντηση του Διαμαντή και άλλων Μακεδόνων όπου ο Φαρμακίδης κατάφερε να τους πείσει να κινηθούν προς την Εύβοια με σκοπό την ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατοπέδου στα Βρυσάκια. Το πλοίο της Δόμνας κανονιοβολεί το στρατόπεδο των Τούρκων ώστε να βοηθήσει στην αποβίβαση των Ελλήνων. Με αυτό τον τρόπο οι Τούρκοι εκδιώχθηκαν και τις θέσεις κατέλαβαν οι Έλληνες. Ωστόσο την επόμενη ημέρα οι Τούρκοι προσπάθησαν μάταια να εκτοπίσουν τους Έλληνες, τους οποίους βοηθούσε το πλοίο της Δόμνας με τα πυροβόλα του. Οι πρόκριτοι και οι οπλαρχηγοί της Ευβοίας αναγνωρίζοντας τις τεράστιες υπηρεσίες που προσέφερε η ηρωίδα, εξέφρασαν με επίσημο έγγραφο το 1823 την ευγνωμοσύνη τους προς την καπετάν Βισβίζαινα «διότι, ως έγγραφον, εδούλευσαν με το πλοίον των, και ο μακαρίτης σύζυγός της, ζών, και αυτή μετά τον θάνατον εκείνου, εις την νήσον Εύβοιαν, κατά το βόρειον μέρος, με ειλικρίνειαν και πατριωτικόν ζήλον, χωρίς να παρακούσωσι της προσταγής».⁷⁶ Σε επιστολή του, ο Δημήτριος Υψηλάντης ονομάζει τη Δόμνα «Ευγενεστάτην και Γενναιοτάτην», ενώ ο Οδυσσέας Ανδρούτσος με έγγραφό του πιστοποιεί ότι το Μάϊο του 1822 η Δόμνα Βισβίζη τους βοήθησε παρέχοντάς τους τρόφιμα και πολεμοφόδια, χωρίς τα οποία ο στρατός του δε θα ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει.⁷⁷ Επίσης οι άνδρες του Οδυσσέα αποκαλούσαν τη Δόμνα ευεργέτιδα, μιας και ήταν πολύ δύσκολο και επικίνδυνο να μεταφέρει τρόφιμα και πολεμοφόδια σε εκείνες τις συνθήκες και με τον τουρκικό στόλο να περιπολεί στις ελληνικές θάλασσες και να καταδιώκει κάθε ελληνικό πλοίο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το πλοίο της Δόμνας Βισβίζη διατηρήθηκε 3 χρόνια στην εκστρατεία και για τα έξοδα ολόκληρου του πληρώματος συνείσφερε από τα δικά της χρήματα. Ωστόσο και αυτή στο τέλος έμεινε χωρίς περιουσία καθώς τη

⁷⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 239

⁷⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 239

⁷⁷ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 240

διέθεσε όλη για τον αγώνα και το πλοίο της αφού είχε υποστεί πολλές φθορές, αχρηστεύτηκε και το παρέδωσε στην κυβέρνηση, η οποία το μετέτρεψε σε πυρπολικό. Η Δόμνα βρέθηκε σε πλήρη φτώχεια όπως και η Μαντώ Μαυρογένους. Έζησε μέχρι το 1832 στη Μύκονο, στη συνέχεια μέχρι το 1845 έμεινε στη Σύρο και τέλος στον Πειραιά όπου και πέθανε το 1850 σε ηλικία 66 χρονών.

Γ' Κεφάλαιο

Οι γυναίκες της θυσίας

3.1. Οι ηρωίδες του Σουλίου

Στο παρόν Κεφάλαιο θα μελετήσουμε τις γυναίκες, οι οποίες προτίμησαν να θυσιαστούν παρά να πέσουν στα χέρια του εχθρού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι γυναίκες του Σουλίου με το γνωστό σε όλους μας Χορό του Ζαλόγγου. Οι Σουλιώτισσες αγωνίστηκαν σκληρά έως το 1803 εναντίον του Αλή πασά των Ιωαννίνων και λόγω της ήττας τους αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα Επτάνησα. Με το ίδιο θάρρος και ηρωισμό αγωνίστηκαν και στην ελληνική επανάσταση. Οι συνθήκες με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωπες ήταν εξαιρετικά δύσκολες καθώς ήταν σε έναν διαρκή αγώνα με τον Αλή πασά και είχαν χάσει πολλά μέλη των οικογενειών τους.

Βλέπουμε λοιπόν τις Σουλιώτισσες να συνεισφέρουν με όποιο τρόπο μπορούσαν είτε εφοδιάζοντας τους άντρες με τρόφιμα είτε με πολεμοφόδια. Ήρθαν αντιμέτωπες με την αιχμαλωσία, με βασανιστήρια ακόμα και με το θάνατο αλλά ποτέ δε δέησαν. Αξιοσημείωτο παράδειγμα αποτελούν τα τραγούδια για τις Σουλιώτισσες, οι οποίες υπερασπίστηκαν τα χωριά τους με τεράστιο σθένος ενάντια στον Αλή πασά.⁷⁸

Αρχικά να αναφέρουμε ότι οι Σουλιώτισσες ως μητέρες έδιναν μεγάλη σημασία στην ανατροφή των παιδιών τους. Φρόντιζαν να μάθουν στα παιδιά τους από πολύ μικρή ηλικία την πίστη προς την θρησκεία καθώς και να αγαπούν και να αγωνίζονται για την πατρίδα. Μεγάλωναν τα παιδιά τους με τέτοιο τρόπο ώστε να αψηφούν το θάνατο και να θυσιάζονται υπέρ της θρησκείας, της πατρίδας, της τιμής και της ελευθερίας χωρίς να υποτάσσονται σε κανέναν. Σύμβολα των Σουλιωτισσών ήταν η πατρίδα, η θρησκεία, η ελευθερία και η τιμή. Παρείχαν στους άντρες που μάχονταν όχι μόνο ηθική υποστήριξη εμπνυχώνοντάς τους αλλά και υλική πηγαίνοντάς τους τρόφιμα, νερό, πολεμοφόδια και φρόντιζαν τους τραυματισμένους. Μάλιστα στις μάχες επικροτούσαν τους γενναίους ενώ χλεύαζαν τους δειλούς. Οι γυναίκες, οι οποίες είχαν δειλούς άντρες ήταν υποχρεωμένες να δέχονται τις προσβολές των άλλων γυναικών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν οι περιπτώσεις στις οποίες μαζεύονταν οι γυναίκες στην πηγή για να πάρουν νερό όπου προηγούνταν

⁷⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 114

αυτές που είχαν γενναίο άντρα και τελευταία αντλούσε νερό αυτή που είχε δειλό άντρα κατά τον πόλεμο.⁷⁹ Μάλιστα οι Σουλιώτισσες είχαν το δικαίωμα να επεμβαίνουν σε διαφωνίες των αντρών με σκοπό να τους καθησυχάζουν γιατί οπλοφορούσαν και υπήρχε μεγάλος κίνδυνος αιματηρών συγκρούσεων. Ωστόσο οι άντρες δεν μπορούσαν να παρεμβαίνουν στις διαφωνίες μεταξύ των γυναικών διότι υπήρχε ο φόβος να γίνει αφορμή για εντάσεις μεταξύ των οικογενειών, κάτι το οποίο στη μικρή κοινωνία του Σουλίου θα έπαιρνε αναπόφευκτα τη μορφή εμφυλίου σπαραγμού.

Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα, ο άντρας σεβόταν την γυναίκα και στους Σουλιώτες υπήρχε ο νόμος σύμφωνα με τον οποίο σε περίπτωση που ο άντρας σκότωνε μία γυναίκα καταδικαζόταν να φροντίζει τόσους πολίτες όσα παιδιά ήταν πιθανό να γεννήσει η γυναίκα την οποία σκότωσε. Οι Σουλιώτες διακρίνονταν για την αγάπη που είχαν στη γη, διότι την συνέδεαν με τις θυσίες των προγόνων τους για να είναι αυτοί ελεύθεροι.

Από τις Σουλιώτισσες που διακρίθηκαν για την μαχητικότητά τους και τον ηρωισμό τους ήταν: η Μόσχω Τζαβέλλα, η Χάιδω Σέχου, η Δέσπω Μπότση και η Λένω Μπότσαρη.

Δε διαθέτουμε πληροφορίες για τη Μόσχω Τζαβέλλα σχετικά με τη ζωή και την καταγωγή της. Πιθανόν να γεννήθηκε το 1760 στο Σούλι. Είχε παντρευτεί τον Λάμπρο Τζαβέλλα, ο οποίος διακρινόταν για την ανδρεία και τη στρατηγική του ικανότητα. Η Μόσχω είχε τέσσερα παιδιά: τον Φώτο, ο οποίος δηλητηριάστηκε από τον Αλή πασά και πέθανε το 1809, τον Γεώργιο όπου σκοτώθηκε στο Σούλι, τον Ζυγούρη που σκοτώθηκε στην Καλλιακούδα το 1823 και τη Σόφω που τραυματίστηκε σοβαρά στο δεξί της μάτι στη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου και πέθανε το 1854 στη Ναύπακτο. Η Μόσχω υπήρξε η πρώτη και μεγάλη ηρωίδα του Σουλίου. Χαρακτηριστική ήταν η κεντημένη ενδυμασία της μιας και ήταν γυναίκα καπετάνιου άρα και αυτή ήταν καπετάνισσα. Η Μόσχω πήρε μέρος σε πολλές μάχες εναντίον των Τουρκαλβανών. Ωστόσο ξεχώρισε για την ένδοξη μάχη στις 20 Ιουλίου του 1792 στην επίθεση του Μουχτάρ, γιου του Αλή πασά. Η Μόσχω μαζί με τις άλλες γυναίκες του Σουλίου συνέβαλε σημαντικά στη νίκη των Σουλιωτών εναντίον των Τουρκαλβανών.

⁷⁹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 53

Οι Σουλιώτισσες έχοντας μαζί τους τα παιδιά βρίσκονταν πίσω από τη ράχη της Κιάφας όπου έδιναν μάχη οι Σουλιώτες. Ωστόσο για κάποια στιγμή ύστερα από πολύωρη μάχη σταμάτησαν τους πυροβολισμούς οι μαχόμενοι και τότε οι Σουλιώτισσες υπέθεσαν ότι οι Τούρκοι νίκησαν και σκότωσαν τους άντρες τους. Τότε η Μόσχω παρότρυνε τις άλλες 400 Σουλιώτισσες αφού ο εχθρός σκότωσε τους άντρες τους να πολεμήσουν και να πεθάνουν παρά να πέσουν ζωντανές στα χέρια των Τούρκων. Έτσι όλες μαζί φώναζαν «Θάνατος και όχι σκλαβιά»⁸⁰ και ρίχτηκαν στη μάχη. Οι ηλικιωμένες γυναίκες με τα παιδιά θα έμεναν εκεί και η Μόσχω τους είπε αν τις σκότωνε ο εχθρός να έπεφταν και αυτές με τα παιδιά από το βράχο να σκοτωθούν παρά να τους πιάσει ο εχθρός και ευθύς πήγαν στη μάχη. Οι Σουλιώτες βλέποντας τις γυναίκες να ορμούν στους εχθρούς όρμισαν και εκείνοι. Οι εχθροί ξαφνιαστήκαν από την αιφνίδια επίθεση των Σουλιωτισσών και από το φόβο τους τράπηκαν σε φυγή.

Οι εχθροί εγκατέλειψαν το Σούλι ωστόσο στη διαδρομή δέχτηκαν το φονικό πυρ των Σουλιωτών με αρχηγό τον Μπότσαρη. Η Μόσχω κατευθύνθηκε προς τον πύργο όπου βρισκόταν εκεί ο Κίτσος Τζαβέλλας μαζί με άλλους για να αμυνθεί από τους αλβανούς, τον οποίο βρήκε νεκρό. Τότε άρχισε το μοιρολόγι λέγοντας ότι θα πάρει εκδίκηση για τον θάνατό του.⁸¹ Έτσι έλαβε τέλος η πρώτη εκστρατεία των Σουλιωτών εναντίον των Τούρκων. Στη μάχη συμμετείχαν 14.000 Τουρκαλβανοί ενώ οι Σουλιώτες ήταν 2.000 και 400 Σουλιώτισσες, των οποίων ηγείτο η Μόσχω. Η Μόσχω πρωταγωνίστησε στη μάχη που διεξήχθη στις 20 Ιουλίου του 1792 και συνέβαλε στη νίκη εναντίον του Αλή και του στρατεύματός του. Δεν γνωρίζουμε αν πέθανε στην πατρογονική γη. Ο ηρωισμός της και η ανδρεία της αποτυπώθηκαν στο δημοτικό τραγούδι «Η Μόσχω»:

Η κυρά Μόσχω φώναξε 'πό πάνω 'πό την Κιάφα:
 «Πούσθε παιδιά Σουλιώτικα και σεις οι Τζαβελλάτες...
 Μαζί μου όλοι τρέξτε και άντρες και γυναίκες.
 Τους Τούρκους κατακόψετε, σπόρο να μην αφήστε,
 Να μείνουν χήρες κι' αρφανά, γυναίκες και παιδιά τους,
 Να λένε πώς τούς σκότωσαν σουλιώτισσες γυναίκες».
 Η Μόσχω τότε ώρμησε με το σπαθί στο χέρι.

⁸⁰ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 65

⁸¹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 65

Τώρα να ιδήτε πόλεμο, γυναίκα τουφέκια.
 Σάν τους λαγούς φεύγανε και πίσω δεν κοιτάζουν,
 Πέταξαν τα τουφέκια τους, μόνο για να γλυτώσουν.⁸²

Μία άλλη Σουλιώτισσα, η οποία έδειξε ηρωισμό και ήταν στο πλευρό της Μόσχως στη μάχη το 1792 ήταν η Χάιδω Σέχου. Η Χάιδω ήταν κόρη του Γιαννάκη Σέχου και ανιψιά της Δέσπως Μπότσαρη. Όταν αποσύρθηκε από τις μάχες η Μόσχω, η Χάιδω συνέχισε και μάλιστα από το 1800 έως το 1803 κατείχε πρωταγωνιστικό ρόλο στις μάχες των Σουλιωτών. Οπλισμένη οδηγούσε τους πολεμιστές στη μάχη και αυτή ήταν στην πρώτη γραμμή. Συμμετείχε και στα συμβούλια των οπλαρχηγών όπως η Μόσχω Τζαβέλλα. Η ζωή και η δράση της ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτή του συναγωνιστή της, Φώτου. Σημαντική υπήρξε και η συμβολή της το 1803 κατά την άμυνα του λόφου Κούγκι όπου οι άντρες φύλαγαν τα προσιτά μονοπάτια και οι γυναίκες μετέφεραν πολεμοφόδια κάτω από τα πυρά των πολιορκητών για να ενισχύσουν την άμυνα του λόφου.⁸³

Αλλά και στη μάχη της Αγίας Παρασκευής η Χάιδω κατείχε πρωταγωνιστικό ρόλο αφού πρώτη από όλους έδωσε το σύνθημα και επιτέθηκε εναντίον των εχθρών φωνάζοντας «θάνατος εις τους απίστους» και αμέσως και οι άλλες Σουλιώτισσες όρμισαν φωνάζοντας «θάνατος και όχι σκλαβιά».⁸⁴ Στη μάχη συμμετείχαν γυναίκες, παιδιά που πετούσαν μανιωδώς πέτρες στους εχθρούς αναγκάζοντάς τους να αποχωρήσουν. Ο Αλή πασάς μη περιμένοντας αυτή την έκβαση αναχώρησε για τα Ιωάννινα αφήνοντας στο Κούγκι τον Βελή ώστε να συνάψει συνθήκη με τους Σουλιώτες. Οι Σουλιώτες δέχτηκαν τους όρους της συνθήκης δεδομένης της δεινής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν καθώς είχαν έλλειψη τροφίμων και ήταν ταλαιπωρημένοι. Υπέγραψαν λοιπόν στις 12 Δεκεμβρίου του 1803 τη συνθήκη σύμφωνα με την οποία θα έφευγαν ελεύθεροι από αυτή τη γη παρέχοντάς τους όμως οι Τούρκοι τρόφιμα και όπλα. Τους αρκούσε που θα ήταν ελεύθεροι και όχι δούλοι. Αδιαμφισβήτητα η Χάιδω Σέχου υπήρξε από τις Σουλιώτισσες που πολέμησε με όλη της δύναμη και δε δειλίασε στιγμή μπροστά στον εχθρό.

⁸² Θ. Γαλανάκης/Μ. Κουμής, *Χαίρε, ω χαίρε, Ελευθερία! Ο Αγώνας του Εικοσιένα στην Ελληνική και Ξένη Ποίηση*, Αθήνα 2021, σ. 39

⁸³ Κ. Ξηραδάκη, *ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ '21, Προσφορές, ηρωισμοί και θυσίες*, Αθήνα 1995, σ. 50

⁸⁴ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 102

Εξίσου σημαντική ηρωίδα του Σουλίου υπήρξε και η Δέσπω Μπότση. Η Δέσπω ήταν κόρη του Σέχου και είχε συνάψει γάμο με τον Γεώργιο Μπότση. Ζούσε στη Ρηνιάσα, ένα παραλιακό χωριό που βρισκόταν ανάμεσα στην Πάργα και την Πρέβεζα. Ο Αλή πασάς όμως αθέτησε τη συνθήκη σύμφωνα με την οποία οι Σουλιώτες μπορούσαν να φύγουν ένοπλοι σε όποιο μέρος επιθυμούσαν και έστειλε Τουρκαλβανούς να κινηθούν προς τη Ρηνιάσα για να εξολοθρεύσει τους Σουλιώτες που βρίσκονταν εκεί. Στη Ρηνιάσα δεν υπήρχαν μάχιμοι άντρες ούτε τείχη ώστε να προστατευτούν από τον εχθρό. Υπήρχε όμως η Δέσπω, η οποία έγινε ένα με τη μάχη. Η Δέσπω κατοικούσε σε έναν απομακρυσμένο πύργο, τον πύργο του Δημουλά.⁸⁵ Όταν πλησίασαν οι Αρβανίτες και προσπάθησαν να μπουν στον πύργο καθώς μέσα βρίσκονταν Σουλιώτισσες, αυτές ανέβηκαν στον πάνω όροφο και άρχισαν να πυροβολούν. Ακολούθησε μεγάλη μάχη όπου οι εχθροί κατάφεραν να εισέλθουν στον πύργο και τότε η Δέσπω είπε στα παιδιά της αν προτιμούσαν το θάνατο ή την σκλαβιά. Αφού της είπαν το θάνατο ανατινάχθηκε μαζί με τα παιδιά της.⁸⁶ Οι εχθροί ήταν μάρτυρες αυτής της σκηνής. Η ανατίναξη του πύργου του Δημουλά έγινε στις 20 Δεκεμβρίου του 1803. Το ιστορικό αυτό γεγονός έγινε αφορμή για το γνωστό τραγούδι «Της Δέσπως»:

Αχός βαρύς ακούγεται, πολλά τουφέκια πέφτουν.

Μήνα σε γάμο ρίχνονται, μήνα σε χαροκόπι;

Ούτε σε γάμο ρίχνονται, ούτε σε χαροκόπι.

Η Δέσπω κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια.

Αρβανιτιά την πλάκωσε στου Δημουλά τον πύργο.

-«Γιώργαινα, ρίξε τα άρματα, δεν είναι εδώ το Σούλι.

Εδώ 'σαι σκλάβα του πασά, σκλάβα των Αρβανιτών».

-«Το Σούλι κι αν προσκύνησε, κι αν τούρκεψεν η Κιάφα,

Η Δέσπω αφέντες Λιάπηδες δεν έκανε, δεν κάνει».

[...]

-«Σκλάβες Τουρκών μη ζήσωμε, παιδιά μαζί μ' ελάτε!»

Και τα φουσέκια ν' άναψε, κι όλες φωτιά γινήκαν.⁸⁷

⁸⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 121

⁸⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 121

⁸⁷ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 122

3.1.1. Ο χορός του Ζαλόγγου

Μελετώντας τις ηρωίδες το Σουλίου δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στο ιστορικό γεγονός, τον γνωστό σε όλους μας χορό του Ζαλόγγου που έλαβε χώρα στις 16 Δεκεμβρίου του 1803. Όπως αναφέραμε και παραπάνω στις 12 Δεκεμβρίου του 1803 οι Σουλιώτες συμφώνησαν με τους Τουρκαλβανούς να αφεθούν ελεύθεροι και να πάνε όπου επιθυμούσαν παρέχοντάς τους μάλιστα όπλα. Όμως ο καλόγηρος Σαμουήλ ανατίναξε την αποθήκη πολεμοφοδίων των Σουλιωτών μαζί με άλλους πέντε Σουλιώτες και σκοτώθηκε μεγάλος αριθμός από τους άντρες του Αλή πασά. Το γεγονός αυτό εξόργισε τον Αλή πασά, ο οποίος σταμάτησε την ισχύ της συνθήκης που είχε συμφωνήσει με τους Σουλιώτες. Έτσι επιτέθηκε στους Σουλιώτες, οι οποίοι κατευθύνονταν προς την Πάργα και το Ζάλογο. Όσοι από αυτούς κατευθύνονταν προς την Πάργα κατάφεραν να γλιτώσουν. Οι 100 οικογένειες όμως που κινήθηκαν προς το Ζάλογο πολιορκήθηκαν. Κάποιες από αυτές με αρχηγό τον Κίτσο Μπότσαρη πραγματοποίησαν έξοδο και κατάφεραν να ξεφύγουν αλλά οι υπόλοιποι είτε σκοτώθηκαν είτε αιχμαλωτίστηκαν. Μία ομάδα Σουλιωτών εγκλωβίστηκε από τον εχθρό. Έτσι στις 16 Δεκεμβρίου του 1803, περίπου διακόσιες Σουλιώτισσες πολέμησαν με όλη τους την ψυχή με ό,τι όπλα διέθεταν αλλά όταν συνειδητοποίησαν ότι ο αγώνας ήταν μάταιος προτίμησαν το θάνατο από τη σκλαβιά.⁸⁸ Αφού έριξαν τα παιδιά τους από την απόκρημνη κορυφή του Ζαλόγγου στη συνέχεια πιασμένες χέρι-χέρι έπεσαν και αυτές χορεύοντας. Προτίμησαν να πεθάνουν από το να πιαστούν αιχμάλωτες στα χέρια του εχθρού. Ο χορός του Ζαλόγγου αποτελεί σύμβολο ηρωισμού και αυτοθυσίας. Το ίδιο ακριβώς έκαναν και οι γυναίκες στο μοναστήρι του Σέλτσου στη Βρεσθένιτσα.

Ωστόσο ο Αλέξης Πολίτης, ο οποίος ερευνά το δημοτικό τραγούδι απορρίπτει τον θρύλο που θέλει τις γυναίκες να έπεσαν από το Ζάλογο να τραγουδούν και να χορεύουν. Θεωρεί ότι το γεγονός αυτό έχει και ιστορικό χαρακτήρα. Ωστόσο ο Πολίτης δίνει και μία άλλη εκδοχή, την οποία συνέλεξε ο Περικλής Ζερλέντης το 1866. Σύμφωνα με αυτή, στη Μονή Ταξιαρχών, χαμηλά στον βράχο του Ζαλόγγου βρίσκονταν 300 Σουλιώτες στους οποίους επιτέθηκε το στράτευμα του Αλή πασά. Τότε οι Σουλιώτες προσπάθησαν να φτάσουν στην κορυφή για να ξεφύγουν στην οποία όμως βρίσκονταν και άλλοι εχθροί. Ερχόμενοι αντιμέτωποι με δυο μέτωπα, οι Σουλιώτες αποφάσισαν να ρίξουν τα παιδιά τους στον

⁸⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 114-115

γκρεμό και αυτοί να συνεχίσουν να πολεμούν με τον εχθρό. Κάποιοι από αυτούς γλίστησαν στον γκρεμό και άλλοι πήδησαν είτε για να σωθούν είτε για να σκοτωθούν. Για τον Αλέξη Πολίτη δεν είναι σίγουρη η γνησιότητα του δημοτικού τραγουδιού «Έχε γεια καημένε κόσμε» και η πρωιμότερη καταγραφή του είναι από το 1908.⁸⁹

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως το ίδιο έπραξαν και οι γυναίκες στο Σέλτσο, έναν απόκρημνο βράχο στα βουνά των Τσουμέρκων. Εκεί βρισκόταν και η μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η οποία είχε χτιστεί το 1683. Στη μονή στο Σέλτσο είχαν καταφύγει οι Σουλιώτες, οι οποίοι είχαν σωθεί από το Ζάλογγο. Ύστερα από τέσσερις μήνες από το χορό του Ζαλόγγου των Σουλιωτισσών, ακολούθησε παρόμοια σκηνή και στο Σέλτσο όπου και εκεί οι γυναίκες αναφώνησαν «θάνατος και όχι σκλαβιά!»⁹⁰.

Οι γυναίκες στο Σέλτσο πολέμησαν σαν άντρες με ηρωισμό και σθένος. Έτσι στις 21 Απριλίου είχαν αποφασίσει οι Τουρκαλβανοί να πραγματοποιήσουν επίθεση στο Σέλτσο. Οι γυναίκες πολεμούσαν με ό,τι όπλα διέθεταν έχοντας αρχηγό τους την Χριστίνα Μπότσαρη. Προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να μην πέσουν αιχμάλωτοι στα χέρια των εχθρών. Αφού διαπίστωσαν ότι δεν είχαν μείνει άντρες και υπερτερούσαν οι εχθροί όπως οι γυναίκες του Ζαλόγγου έπεσαν από την άκρη του βράχου στα ρέματα του ποταμού Αχελώου φωνάζοντας το σύνθημα «Θάνατος και όχι σκλαβιά!»⁹¹. Το σύνθημα «Θάνατος και όχι σκλαβιά» πρώτα ακούστηκε στους βράχους της Κιάφας από τη Μόσχω και το επανέλαβαν οι Σουλιώτισσες στο Ζάλογγο, η Δέσπω Μπότση με τις κόρες και τα εγγόνια της στον Πύργο του Δημουλά και στη συνέχεια στο Σέλτσο. Το αίσθημα της ελευθερίας και της τιμής οδήγησαν αυτές τις γυναίκες στον αγώνα και στη θυσία. Γύρω στις δυο χιλιάδες αριθμούνται τα θύματα του Ζαλόγγου, της Ρηνιάσας και του Σέλτσου.⁹²

Η Ελένη Μπότσαρη υπήρξε από τις γυναίκες, οι οποίες βρήκαν θάνατο στο Σέλτσο. Μαχόταν στο πλευρό του αδερφού της Γιαννάκη. Βλέποντας ότι κινδύνευε να πιαστεί αιχμάλωτη από τους εχθρούς, κατευθύνθηκε στην όχθη του ποταμού Αχελώου, το σημείο αυτό από τότε και μετά ονομάστηκε «το πήδημα της

⁸⁹ Α. Πολίτης, «Ο «ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ. Πληροφοριακοί πομποί, πομποί αναμετάδοσης, δέκτες πρόσληψης», στο: *Ο Πολίτης*, τχ. 139 (2005), σ. 43

⁹⁰ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 123

⁹¹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 127

⁹² Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 128

καπετάνισσας Ελένης». ⁹³ Όρμησε λοιπόν στον ποταμό για να σωθεί όπου βλέποντάς την ένας από τους εχθρούς της είπε: «Δεν λυπάσαι τη νιότη σου; Μην πνιγής και εγώ σε γλυτώνω» και αυτή αποκρίθηκε: «Έλα να με σώσης». ⁹⁴ Τότε ο εχθρός μπήκε στο νερό και της άπλωσε το όπλο του για να κρατηθεί αλλά αυτή όρμησε και βύθισε τον εχθρό και μαζί του πνίγηκε και αυτή. Το παρακάτω άσμα εξυμνεί τον ηρωισμό της Ελένης:

Όλες οι καπετάνισσες από το Κακοσούλι
 Όλες την Άρτα πέρασαν, στα Γιάννενα τις πάνε.
 Σκλαβώθηκαν οι αρφανές, σκλαβώθηκαν οι μαύρες.
 Μα η Λένω δεν επέρασε, δεν την επήραν σκλάβα.
 Μόν πήρε δίπλα τα βουνά, δίπλα τα κορφοβούνια.
 Σέρνει τουφέκι σισανέ κ' εγγλέζικα κουμπούρια,
 έχει και στη μεσούλα της σπαθί μαλαματένιο.
 Πέντε τούρκοι την κυνηγούν, πέντε τζοχανταραίοι.
 -Τούρκοι, για μην παιδεύεστε, μην έρχεστε κοντά μου.
 Σέρνω φουσέκια στην ποδιά και βόλια στις μπαλάσκες.
 -Κόρη, για ρίξε τάρματα, γλύτωσε τη ζωή σου.
 -Τι λέτε, βρέ παλιότουρκοι, και σεις παλιοζαγάρια.
 Εγώ είμαι η Ελένη Μπότσαρη, η αδερφή του Γιάννη,
 και ζωντανή δεν πιάνομαι στον τούρκων τα χέρια. ⁹⁵

Στη συνέχεια θα μελετήσουμε τις γυναίκες και το ρόλο τους στις μάχες και τις πολιορκίες. Χαρακτηριστικές υπήρξαν οι πολιορκίες της Τριπολιτσάς και του Μεσολογίου.

3.2. Οι γυναίκες στα τείχη της Τριπολιτσάς

Όταν ξεκίνησε η ελληνική επανάσταση, η Τριπολιτσά αποτελούσε σημαντικό οικονομικό και στρατιωτικό κέντρο της Πελοποννήσου. Κατά την περίοδο της επανάστασης, ο Χουρσίτ Πασάς, στρατηγός και Μέγας Βεζίρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έφτασε στην Τριπολιτσά έχοντάς μαζί το χαρέμι του. Το 1820 η Τριπολιτσά είχε 15.000 πληθυσμό. Κατά την περίοδο της πολιορκίας μεγάλο μέρος

⁹³ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 128

⁹⁴ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 128

⁹⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 129

των χριστιανών εγκατέλειψε την πόλη. Η σφαγή είχε αρχίσει σκοτώνοντας τριακόσιους περίπου Τούρκους από τα Λαγκάδια μεταξύ των οποίων ήταν γυναίκες και παιδιά την 1^η Απριλίου του 1821 κατά διαταγή του Κανέλλου Δεληγιάννη.⁹⁶

Στην Τριπολιτσά είχαν συγκεντρωθεί περίπου 30.000 πληθυσμός και 10.000 πολεμιστές ενώ υπήρχαν και 15.000 με 21.000 άμαχος πληθυσμός μεταξύ των οποίων σημαντικό ποσοστό ήταν γυναίκες. Η πόλη δεν διέθετε ισχυρό φρούριο αλλά ήταν σε πεδινή τοποθεσία. Στις 6 Μαΐου του 1821, ο Χουρσίτ Πασάς έστειλε 4.000 Τουρκαλβανούς στην Τριπολιτσά υπό την ηγεσία του Μουσταφά Πασά προκειμένου να καταστείλει την επανάσταση. Μέχρι εκείνη τη στιγμή ο Δημήτριος Υψηλάντης μαζί με 15.000 επαναστάτες είχαν περικυκλώσει την πόλη και βρίσκονταν οχυρωμένοι στα ορεινά σημεία του Μαινάλου.⁹⁷

Γυναίκες από διάφορα κοντινά χωριά εφοδίαζαν τους αγωνιστές με τρόφιμα. Γυναίκες από τη Δημητσάνα κατασκεύαζαν πυρομαχικά για τον αγώνα καταστρέφοντας την Βιβλιοθήκη, διότι χρησιμοποιούσαν το χαρτί για να κατασκευάσουν φυσίγγια. Αξιοσημείωτα παραδείγματα υπήρξαν οι γυναίκες από τον Αγλαδόκαμπο, οι οποίες εκτός από τα τρόφιμα που έφερναν για τους επαναστάτες τους ωθούσαν να ακολουθήσουν τις διαταγές του Κολοκοτρώνη και να πέσουν στη μάχη.

Η δεύτερη μάχη στο Βαλτέτσι και ο αριθμός των τραυματισμένων και των νεκρών δημιουργούσαν πανικό και σύγχυση στον άμαχο πληθυσμό. Ο Φωτάκος αναφέρει ότι δεν υπήρχε σπίτι στην Τριπολιτσά, στο οποίο να μην υπήρχε μέσα κλάμα και μοιρολόγι. Επίσης πολλά παιδιά και γυναίκες γύριζαν όλη την πόλη ψάχνοντας για τους δικούς τους ανθρώπους μήπως τους είδε κάποιος ζωντανούς ή νεκρούς.⁹⁸

Η πολιορκία συνέχιζε, οι συνθήκες γίνονταν δυσβάσταχτες καθώς τα τρόφιμα και τα χρήματα κόντευαν να εξαντληθούν και οι ασθένειες ολοένα και αυξάνονταν. Όλοι ακόμα και τα παιδιά συγκέντρωναν στις αποθήκες της πόλης χόρτα ή τα μάζευαν για τροφή καθώς οι συνθήκες χειροτέρευαν. Ωστόσο οι επαναστάτες προσπαθούσαν με κάθε μέσο να εμποδίσουν τη δραστηριότητα συγκέντρωσης τροφής ώστε να φέρουν σε δεινή κατάσταση τους πολιορκημένους. Καθοριστική υπήρξε η μάχη στις 10 Αυγούστου του 1821 στη Γράνα όταν οι πολιορκημένοι

⁹⁶ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 117

⁹⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 118

⁹⁸ Φωτάκος Χ., *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης*, Αθήνα 1858, σ. 72

βγήκαν για τη συγκέντρωση τροφής και τότε οι Έλληνες τους χτύπησαν και κυρίως με θύματα τα γυναικόπαιδα.

Η έλλειψη των τροφίμων των πολιορκημένων καθώς και η επιθυμία των πολιορκητών να αποκτήσουν πολύτιμα αντικείμενα τους οδήγησε σε μία συμφωνία. Έτσι οι επαναστάτες πωλούσαν τρόφιμα στους πολιορκημένους και αυτοί ως αντάλλαγμα τους έδιναν πολύτιμα αντικείμενα.⁹⁹ Εκείνη την περίοδο όπως είχαμε αναφέρει και σε προηγούμενο Κεφάλαιο είχε φτάσει έξω από τις πύλες της πολιορκημένης Τριπολιτσάς η Μπουμπουλίνα έχοντας μαζί της και πλοία. Είχε βρεθεί μάλιστα και με τη χανούμισσα του Χουρσίτ Πασά λέγοντάς της ότι θα προστατεύσει αυτή και τις γυναίκες του χαρεμιού.

Ωστόσο είχαν δημιουργηθεί τρεις διαφορετικές ομάδες με διαφορετικούς λόγους και προτάσεις απεμπλοκής από την πολιορκία.¹⁰⁰ Η πρώτη ομάδα ήταν οι ντόπιοι Οθωμανοί έχοντας αρχηγό τον Κιαμήλ Μπέη, οι οποίοι δεν ήθελαν να θέσουν σε κίνδυνο τις οικογένειές τους και προτιμούσαν να συμβιβαστούν με τους Έλληνες προκρίτους. Τη δεύτερη ομάδα αποτελούσαν οι Οθωμανοί που είχαν έρθει από την Ασία έχοντας αρχηγούς τον Κεχαγιάμπεη και την Εσμέ Χανούμ και την τρίτη ομάδα αποτελούσαν Αλβανοί με αρχηγό τον Ελμάζ Μπέη. Οι Οθωμανοί από την Ασία επιθυμούσαν έξοδο και να καταφύγουν προς το Ναύπλιο. Από την άλλη οι Αλβανοί επιδίωκαν να συγκεντρώσουν χρήματα και υλικά αγαθά.

Οι γυναίκες της Τριπολιτσάς σε αντίθεση με τις γυναίκες της οθωμανικής κοινωνίας κατείχαν θέση ανάμεσα στις αποφάσεις που πάρθηκαν. Το γεγονός ότι οι γυναίκες της οθωμανικής κοινωνίας απείχαν από τα πολιτικά και κοινωνικά θέματα υποδήλωνε και την επικείμενη κατάρρευση της οθωμανικής κοινωνίας. Η μόνη γυναίκα που μπορούσε να παρεμβαίνει και να εκφράζει τη γνώμη της ήταν η Εσμέ Χανούμ, η οποία ως η πρώτη γυναίκα του Χουρσίτ Πασά ήταν υπεύθυνη για το χαρέμι αλλά και για την περιουσία. Μάλιστα η Εσμέ δε συμφωνούσε με το συμβιβασμό.¹⁰¹ Από την άλλη η έξοδος και η διαφυγή προς το Ναύπλιο αποτελούσε για μεγάλο μέρος των γυναικών απόφαση η οποία θα έθετε σε κίνδυνο και αυτές και τα παιδιά τους καθώς ήταν άμεσα εξαρτώμενοι από τον άντρα.

Οι Οθωμανοί της Τριπολιτσάς στις 6 Σεπτεμβρίου του 1821 ώθησαν τις γυναίκες να απαιτήσουν την παράδοση της πόλης με διαπραγματεύσεις. Η κατάσταση

⁹⁹ Φωτάκος Χ., *ό. π.*, σ. 63

¹⁰⁰ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 122

¹⁰¹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 123

μέρα με τη μέρα γινόταν χειρότερη καθώς η έλλειψη τροφίμων και οι αρρώστιες θέριζαν. Οι γυναίκες είχαν αναλάβει να εκφράσουν το αίτημα του συμβιβασμού και της παράδοσης της πόλης μιας και κινδύνευαν λιγότερο συγκριτικά με τους άντρες. Ο Κεχαγιάμπεης ύστερα από αυτή την πίεση αναγκάστηκε να αφήσει πίσω την αρχική ιδέα σχετικά με την ηρωική έξοδο. Παρόλο που δεν τελεσφόρησαν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην τουρκική και ελληνική πλευρά για την παραχώρηση της πρωτεύουσας του Μοριά στους επαναστάτες, ακολούθησαν άλλες συμφωνίες ανάμεσα στους Αλβανούς του Χουρσίτ Πασά και τον Κολοκοτρώνη.¹⁰²

Οι Αλβανοί είχαν υποσχεθεί αφού θα έφευγαν έχοντας μαζί τα όπλα τους ότι θα πολεμούσαν εναντίον του σουλτάνου μόλις γύριζαν με ασφάλεια στην Ήπειρο. Έτσι οι Αλβανοί έστειλαν στον Κολοκοτρώνη κιβώτια γεμάτα με πολύτιμα αντικείμενα και μισθούς τεράστιας αξίας με σκοπό να τα διαφυλάξει. Ήταν μια συμφωνία, η οποία θα άφηνε εκτός μάχης 4.000 στρατιώτες και θα μείωνε σε σημαντικό βαθμό την αμυντική δύναμη της Τριπολιτσάς. Το γεγονός αυτό άρχισε να δημιουργεί σύγχυση και πανικό στους ντόπιους Οθωμανούς, οι οποίοι επιδίωκαν με κάθε μέσο συμφωνία με τους Έλληνες.

Έτσι η Τριπολιτσά αλώθηκε από τους Έλληνες πολιορκητές της στις 23 Σεπτεμβρίου του 1821 και ακολούθησε σφαγή των Τούρκων της Τριπολιτσάς. Γυναίκες, παιδιά και άμαχοι υπήρξε ο μεγαλύτερος αριθμός των θυμάτων όπως άλλωστε συμβαίνει και στους πιο πολλούς πολέμους. Από τα νεκρά πτώματα που βρίσκονταν κάτω, το άλογο του Κολοκοτρώνη «από τα τείχη έως τα σαράγια δεν πάτησε γη»¹⁰³. Πάνω στο άλογό της και με σθένος μετά την άλωση της Τριπολιτσάς πήγε στην πόλη και η Μπουμπουλίνα. Οι σφαγές γίνονταν σε κάθε μέρος της πόλης και σκοτώνονταν γυναίκες, άντρες, ηλικιωμένοι καθώς και μικρά παιδιά. Μάλιστα κάποιοι Τούρκοι προτίμησαν να καούν με την οικογένειά τους μέσα στο σπίτι παρά να παραδοθούν στους δούλους τους.¹⁰⁴ Όπως περιγράφει και ο Τρικούπης η ημέρα της άλωσης της Τριπολιτσάς, ήταν μια μέρα απόλυτης καταστροφής γεμάτη αίμα, πλήθος νεκρών και τραυματισμένων ανθρώπων ανάμεσά τους γυναίκες και μικρά παιδιά και σε κάθε σημείο της πόλης ακούγονταν πυροβολισμοί.¹⁰⁵ Πολλές γυναίκες μάλιστα ύστερα από την άλωση έβγαιναν από την πόλη κρατώντας λάφυρα όπως στάμνες, πιθάρια και άλλα αντικείμενα. Η αρπαγή αντικειμένων και όπλων εκτός από

¹⁰² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 125

¹⁰³ Φωτάκος Χ., *ό. π.*, σ. 300

¹⁰⁴ Φωτάκος Χ., *ό. π.*, σ. 40-42

¹⁰⁵ Σ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Λονδίνο 1857, τ. 2, σ. 92-93

το ότι αποτελούσε ένδειξη νίκης λειτουργούσε και ως ένας τρόπος να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για τη συντήρηση των πολεμιστών αλλά και για τη συνέχεια των πολεμικών συγκρούσεων.

Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1821 παραδόθηκε και το τελευταίο σημείο αντίστασης, η Μεγάλη Τάπα. Μετά από δέκα ημέρες, οι Έλληνες με τα λάφυρά τους οδήγησαν τις σκλάβες και τους σκλάβους στις επαρχίες. Όσοι από τους Οθωμανούς επέζησαν από τη πολιορκία τους περίμενε η υποδούλωση ή ο θάνατος.

Μάλιστα και λίγο καιρό πιο πριν οι υπερασπιστές του φρουρίου του Νεόκαστρου είχαν παραδοθεί. Έτσι η αρπαγή των αντικειμένων των Οθωμανών εξελίχθηκε σε σφαγή αντρών, γυναικών και παιδιών μπροστά από το κάστρο.¹⁰⁶ Στις 14 Ιανουαρίου του 1822 ύστερα από την παράδοση της Ακροκορίνθου στους Έλληνες ακολούθησαν άγριες και φρικτές σκηνές. Οι προσπάθειες της ελληνικής διοίκησης για σεβασμό των αιχμαλώτων υπήρξαν ατελέσφορες καθώς ακολούθησαν εκτελέσεις και αγοραπωλησίες γυναικών. Οι πιο μικρές σε ηλικία και πιο όμορφες δόθηκαν στους πολιορκητές ενώ οι υπόλοιπες γυναίκες εγκαταλείφθηκαν και ήταν αναγκασμένες να ζήσουν ζητώντας ελεημοσύνη.

Εκτός από τις γυναίκες άσχημη τύχη είχαν και οι άντρες Οθωμανοί και κυρίως τα γυναικόπαιδα στη δεύτερη πολιορκία της Ακρόπολης των Αθηνών. Η πολιορκία της Ακρόπολης των Αθηνών πραγματοποιήθηκε στις 3 Νοεμβρίου του 1821 έως τις 10 Ιουνίου του 1822.¹⁰⁷ Μόλις η τουρκική φρουρά βγήκε από το κάστρο, οι πολιορκητές όρμησαν και έσφαξαν μεγάλο πλήθος αντρών και γυναικόπαιδων. Την περιουσία των Οθωμανών από τη μία έλαβαν οι αγωνιστές, οι οποίοι πολιορκήσαν την Ακρόπολη και το υπόλοιπο μέρος παρέμεινε για να εφοδιάσουν με όσα χρειαζόνταν το κάστρο.

Ωστόσο και η τύχη των γυναικών, οι οποίες γλίτωσαν από τη σφαγή της Τριπολιτσάς ήταν η αιχμαλωσία, κάτι το οποίο δεν το θεωρούσαν καλύτερο από το θάνατο. Οι Οθωμανές σκλάβες, οι οποίες απασχολούνταν σε αγροτικές ή οικιακές εργασίες τις αντιμετώπιζαν με καχυποψία και φθόνο και πάντα ήταν τα εύκολα θύματα σε περιπτώσεις ασθενειών και συγκρούσεων. Οι πιο όμορφες γυναίκες έγιναν παλλακίδες στρατιωτικών και γενικότερων Ελλήνων που είχαν ισχύ και κύρος. Μια όμορφη και νέα Τουρκοπούλα είχε και ο Καραϊσκάκης για να τον φροντίζει. Την είχαν βαφτίσει Μαριώ και ακολουθούσε σε όλες τις μάχες τον Καραϊσκάκη, ο οποίος

¹⁰⁶ Σ. Τρικούπης, *ό. π.*, σ. 61

¹⁰⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 130

μετά τον θάνατό του τις άφησε 4.000 γρόσια.¹⁰⁸ Μάλιστα και ο Κωλέττης εκτός από τη χήρα του Χρήστου Παλάσκα διατηρούσε ειδύλλιο και με άλλες τρεις Οθωμανές. Ο αρχηγός Βαρνακιώτης είχε και αυτός τρεις παλλακίδες ενώ ο καπετάν Τσόγκας παρόλο που είχε σύζυγο συζούσε και με μία Τουρκάλα στο ίδιο σπίτι. Όπως αναφέρει ο Μακρυγιάννης, ο Παπαφλέσσας «γύρευε τις επιδέξες (τις πόρνες)[...] έζη ως σατράπης με τρυφάς και αναπαύσεις...»¹⁰⁹ Κάποιοι άλλοι βάφτιζαν τις Οθωμανές και ύστερα τις παντρεύονταν όπως ακριβώς έκανε ο καπετάν Χατζηχρήστος.

Πλήθος άλλων γυναικών είτε πουλήθηκαν σε ναυτικούς είτε χαρίστηκαν σε φιλέλληνες. Τον Ιανουάριο του 1822 κατά την παράδοση της Ακροκορίνθου αρκετοί προεστοί μοιράστηκαν μεταξύ τους Τουρκάλες αλλά και άλλοι, οι οποίοι βοήθησαν πήραν γυναίκες ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους. Κάτι παρόμοιο συνέβη και στην κατάληψη του Παλαμηδίου όπου Γερμανοί εθελοντές προτίμησαν νεαρές μουσουλμάνες αντί δώρων και μισθών. Παρόλο που οι απλές γυναίκες και ο άμαχος πληθυσμός είτε θανατώνονταν είτε τους οδηγούσαν στην αιχμαλωσία κάποιοι από τους επίσημους Τούρκους καθώς και τα χαρέμια του Χουρσίτ Πασά είχαν ειδική και ευνοϊκή μεταχείριση συγκριτικά με τους άλλους και σε αυτό συνέλαβε ο Μανιάτης Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης. Όταν οι Έλληνες κατέκτησαν την Τριπολιτσά, ο αρχηγός του ιππικού προσπάθησε να κάψει τα χαρέμια του πασά βάζοντας φωτιά αλλά δεν τα κατάφερε. Ωστόσο τα χαρέμια του Χουρσίτ Πασά δόθηκαν στο Γεώργιο, αδελφό του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ο οποίος τα προστάτευε και τα συντηρούσε μέχρι τις 20 Απριλίου του 1822.¹¹⁰

Επιπλέον είχαν συνταχθεί πλήθος εγγράφων που αφορούσαν την απελευθέρωση και την μεταφορά των χαρεμιών προπαντός με ασφάλεια και με αντάλλαγμα να απελευθερωθούν όλοι οι Έλληνες που ήταν αιχμάλωτοι και κυρίως οι επιφανείς που είχαν πέσει στα χέρια των Τούρκων. Σε αυτή την υπόθεση σημαντικό ρόλο έπαιξε και ο γιατρός Παναγιώτης-Μαρίνος Θ. Στεφάνου. Αποφάσισαν λοιπόν να δοθούν πάλι στον Χουρσίτ Πασά με αντάλλαγμα να δώσουν ως λύτρα 540.000 φράγκα καθώς και αιχμάλωτους, κάτι το οποίο ωφέλησε πολλούς Έλληνες.¹¹¹

Έτσι ο Χουρσίτ έστειλε ένα πλοίο στην Κόρινθο, το οποίο θα μετέφερε τους αιχμαλώτους και τα λύτρα καθώς και θα παραλάμβανε τα χαρέμια και θα τα οδηγούσε στη Λάρισα όπου βρισκόταν εκεί και ο Χουρσίτ.

¹⁰⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 131

¹⁰⁹ Ι. Μακρυγιάννη, *Απαντα*, χ.χ., τ. 2, σ. 216

¹¹⁰ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 133

¹¹¹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 133

Η τύχη που περίμενε κάποιες από τις αιχμάλωτες γυναίκες ήταν δυσοίωνη καθώς είχαν συνάψει σχέσεις με τους φύλακές τους. Όσον αφορά την οθωμανική τιμωρία της μοιχείας, είχαν βάλει σε σακιά τις γυναίκες και τις έπνιξαν στον Πηνειό ποταμό. Από αυτή την τιμωρία είχε εξαιρεθεί η Εσμέ Χανούμ. Αλλά και το τέλος του Χουρσίτ υπήρξε δυσοίωνο καθώς κατηγορήθηκε από τον σουλτάνο ότι δεν έστειλε όλη την περιουσία του Αλή Πασά στην Κωνσταντινούπολη και έτσι διέταξε την εκτέλεσή του. Ο Κιαμήλ Μπέη φυλακίστηκε μαζί με την οικογένειά του ύστερα από την παράδοση της Ακροκορίνθου τον Ιανουάριο του 1822. Παρά τις σκληρές πιέσεις δεν αποκάλυψε κάτι σχετικά με τους θησαυρούς και στις 7 Ιουλίου του 1822 θανατώθηκε.

3.3. Οι γυναίκες του Μεσολογγίου

Το Μεσολόγγι στα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτελούσε αξιόλογο κέντρο για την διακίνηση των αγροτικών προϊόντων. Γνώρισε μεγάλη άνθηση για περίπου έναν αιώνα από το 1713 έως το 1815. Ωστόσο το 1770 στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο στόλος του Μεσολογγίου, ο οποίος αποτελείτο από 70 πλοία καταστράφηκε. Από το 1780 και ύστερα σημειώθηκαν πλοία, τα οποία προέρχονταν από το Μεσολόγγι αλλά με μικρότερο ρυθμό. Ωστόσο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο οικονομικός ανταγωνισμός σε συνδυασμό με τις πιέσεις του Αλή Πασά οδήγησαν το Μεσολόγγι σε δύσκολη οικονομική κατάσταση. Η πόλη ήταν χτισμένη πάνω σε τρεις μικρές χαμηλές νησίδες μέσα στη λιμνοθάλασσα και αποτελείτο από 5.000 χριστιανούς, μουσουλμάνους και εβραίους.¹¹²

Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου υπήρξαν από τα σημαντικότερα γεγονότα του αγώνα στην ξηρά. Καθοριστικό ρόλο έπαιξαν και οι γυναίκες όπου κατά τους πρώτους μήνες της πολιορκίας ο αριθμός των γυναικών που σκοτώθηκαν από τους εχθρούς ήταν μεγαλύτερος από των πολεμιστών. Το Σεπτέμβριο του 1822 το Μεσολόγγι αποτελούσε το προπύργιο της αγωνιζόμενης Ελλάδας. Ο αγώνας βρισκόταν σε μεγάλο κίνδυνο καθώς το Σούλι είχε ήδη παραδοθεί. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος μαζί με λίγους άντρες κλείστηκαν μέσα στο Μεσολόγγι για να σταματήσουν τον εχθρό.¹¹³ Ο Ομέρ Βρυώνης είχε δύναμη 20.000 περίπου μουσουλμάνων έναντι των 500 Ελλήνων. Πίστευαν ότι θα έρχονταν να τους

¹¹² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 135

¹¹³ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 145

βοηθήσουν και άλλοι πολεμιστές από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και ότι θα τους ενίσχυαν με τρόφιμα ελληνικά πλοία από τη θάλασσα σε περίπτωση που διαρκούσε μεγάλο διάστημα η πολιορκία. Εκείνη την περίοδο το Μεσολόγγι δε διέθετε κάποιο αξιόλογο οχυρό και τείχος που να την προστατεύει σε σημαντικό βαθμό. Ο Μαυροκορδάτος και ο Μπότσαρης τόνιζαν ότι έπρεπε με κάθε μέσο να σταματήσουν τον εχθρό γιατί τότε θα κινδύνευε να ναυαγήσει ο εθνικός αγώνας. Άντρες, γυναίκες και παιδιά εργάζονταν σκληρά για να επιδιορθώσουν το τείχος του Μεσολογγίου. Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 22 Οκτωβρίου του 1882 ο εχθρός έκανε την εμφάνισή του μπροστά από την πόλη του Μεσολογγίου. Ο Κιουταχής και ο Ομέρ Βρυώνης ηγούνταν μιας τεράστιας δύναμης, η οποία αποτελείτο από 20.000 άνδρες, 11 πυροβόλα και 4 βομβοβόλα.¹¹⁴ Για δυο συνεχόμενες ημέρες ο εχθρός πυροβολούσε εναντίον της πόλης. Ο Ομέρ Βρυώνης ζήτησε από το Μάρκο Μπότσαρη να παραδώσουν υπό όρους το τείχος και ο τελευταίος για να κερδίσει χρόνο αποδέχτηκε την πρόταση αλλά του ζήτησε να προετοιμάσει πρώτα τους κατοίκους και τη φρουρά. Το διάστημα περνούσε και η οχύρωση προχωρούσε με πολύ γρήγορους ρυθμούς ενώ ο ελληνικός στόλος έπλεε στο Βασιλάδι και στις 8 Νοεμβρίου κατάφεραν να απομακρύνουν τον τουρκικό στόλο και να εφοδιάσουν με τρόφιμα τους πολιορκημένους. Μάλιστα έφτασαν και 1.700 πολεμιστές υπό την αρχηγία των: Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Ανδρέα Ζαΐμη, Ανδρέα Λόντο και Κανέλλο Δεληγιάννη. Αφού ο Μάρκος Μπότσαρης καθυστέρησε όσο περισσότερο μπορούσε προκειμένου να ενισχυθούν απάντησε ότι δεν πρόκειται να παραδοθεί το Μεσολόγγι. Ο Ομέρ Βρυώνης προγραμματίζε την επίθεση στις 25 Δεκεμβρίου ελπίζοντας ότι οι μαχητές θα είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις του και το τείχος θα ήταν ανυπεράσπιστο καθώς θα βρίσκονταν στην εκκλησία να γιορτάσουν τη γέννηση του Σωτήρος. Όμως ο ελληνικής καταγωγής γραμματικός του Ομέρ Βρυώνη, Ιωάννης Γούναρης διέρρευσε το σχέδιο σχετικά με την επίθεση στους μαχόμενους, οι οποίοι παρέμειναν στις θέσεις τους και στο τείχος έτοιμοι για να αντιμετωπίσουν την επικείμενη επίθεση.

Με τη σειρά τους οι εχθροί προχώρησαν προς το τείχος πυροβολώντας με τα κανόνια και ορμώντας πάνω στο τείχος. Όμως οι εχθροί δεν γνώριζαν ότι πίσω από το τείχος κρύβονταν τα ελληνικά στρατεύματα ετοιμοπόλεμα. Ακολούθησαν πολλές ώρες μάχης με τους Έλληνες γεμάτους ανδρεία και αποφασισμένους να

¹¹⁴ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 148

κατατροπώσουν τον εχθρό. Μόλις ξημέρωσε οι ηττημένοι πλέον Τούρκοι αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν.¹¹⁵ Οι απώλειες των ελληνικών στρατευμάτων ήταν μόνο 6 νεκροί και 30 τραυματίες. Η σπουδαία αυτή νίκη συντέλεσε στο να κατανοήσει η ελληνική κυβέρνηση τη στρατηγική σημασία που είχε το Μεσολόγγι και προχώρησε στην οχύρωση της πόλης. Η σημαντική αυτή νίκη των Ελλήνων απέδειξε ότι δεν έχει σημασία ο αριθμός των πολεμιστών αλλά η ανδρεία και η αγάπη τους για την πατρίδα. Όλοι οι κάτοικοι ανάμεσά τους γυναίκες και παιδιά βοήθησαν πυρετωδώς ώστε σε διάστημα 3 μηνών το Μεσολόγγι έγινε περιτειχισμένο και εφοδιασμένο με πυροβόλα χάρη στα οποία απέκρουσαν όλες τις επιθέσεις του Ιμπραήμ και του Κιουταχί κατά τη δεύτερη πολιορκία του 1825-1826.

Η νίκη των Ελλήνων εναντίον των τουρκικών στρατευμάτων, η νέα οχύρωση του τείχους καθώς και η στρατηγική θέση της πόλης είχε καταστήσει το Μεσολόγγι σε στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο της Ελλάδας.¹¹⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τις καταστροφές που υπέστη το Μεσολόγγι κατά τη διάρκεια και των δυο πολιορκιών δεν αποδιοργανώθηκε. Το Μεσολόγγι είχε διατηρήσει διάυλους επικοινωνίας με τα Επτάνησα και απέκτησε υπερτοπικό χαρακτήρα χάρη στη δράση του λόρδου Βύρωνα.¹¹⁷ Παραγωγική δραστηριότητα, εμπορικές συναλλαγές αλλά και αγγλικά δάνεια χαρακτήριζαν την οικονομική δραστηριότητα της πόλης έως και την έναρξη της τελευταίας πολιορκίας.

Όσον αφορά τις Μεσολογγίτισσες ήταν γυναίκες που ξεχώριζαν όχι μόνο για την ομορφιά τους αλλά και για τις ενδυμασίες τους. Είχαν όμορφο δέρμα και γλυκά μαύρα μάτια και αποτελούσαν πρότυπα τέλειας ομορφιάς.

Η δεύτερη και μεγάλη πολιορκία του Μεσολογγίου ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1825 και διήρκεσε έναν ολόκληρο χρόνο έως τον Απρίλιο του 1826. Ο Κιουταχίς έκανε την εμφάνισή του στην πόλη του Μεσολογγίου έχοντας μαζί του έναν τεράστιο σε αριθμό οθωμανικό στρατό. Εκείνη την περίοδο μέσα στην πόλη βρίσκονταν 10.000 με 13.000 άνθρωποι ¹¹⁸από τους οποίους οι 4.000 με 5.000 ήταν ένοπλοι άντρες. Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονταν και Σουλιώτες, οι οποίοι τον Αύγουστο του 1825 είχαν προσφέρει τις υπηρεσίες τους. Μέσα στην πόλη ζούσαν έμποροι, παράδες, μικροκτηματίες αλλά και πρόσφυγες από τις γύρω περιοχές της Ελλάδας. Ο

¹¹⁵ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 150

¹¹⁶ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 151

¹¹⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 137

¹¹⁸ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 139

άμαχος πληθυσμός κυρίως τα παιδιά και οι γυναίκες ανέρχονταν στις 8.000, αριθμός ο οποίος μειώθηκε στις 5.000 ύστερα από την πολιορκία.

Οι γυναίκες συνέχιζαν να έχουν ως πρώτο μέλημα το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών τους. Κατά τη διάρκεια όμως του πολέμου ο ρόλος και οι συνθήκες των γυναικών άλλαξαν. Οι γυναίκες βγήκαν από σπίτι και τον κοινωνικό αποκλεισμό στον οποίο ζούσαν και συμμετείχαν ενεργά και με σθένος στην άμυνα της πόλης. Η συμβολή τους υπήρξε σημαντική καθώς προσέφεραν εργατικά χέρια για την κατασκευή και την επιδιόρθωση του τείχους. Όλες οι γυναίκες χωρίς καμία εξαίρεση κουβαλούσαν όλη μέρα τα υλικά και τις πέτρες που χρειαζόνταν για την κατασκευή του τείχους. Η συμμετοχή τους υπήρξε ιδιαίτερα ενεργή και συστηματική. Τον Οκτώβριο μάλιστα του 1825 οι γυναίκες δε φοβήθηκαν και τόλμησαν να βγουν έξω από τα τείχη ώστε να μαζέψουν χόρτα και ξύλα. Τον Δεκέμβριο του 1825 στα έργα του μηχανικού Κοκκίνη, οι γυναίκες για τη μεταφορά χωμάτων λάμβαναν 20 παράδες έναντι 1 γροσίου που λάμβαναν οι άντρες για τη δουλειά τους στο χτίσιμο.¹¹⁹

Η κατάσταση γύρω από το πολιορκημένο Μεσολόγγι γινόταν όλο και πιο κρίσιμη και η άφιξη του τουρκοαιγυπτιακού στόλου καθιστούσε αναγκαία τη χρησιμοποίηση του άμαχου πληθυσμού για την επιδιόρθωση των οχυρώσεων. Στις 23 Δεκεμβρίου του 1825 ο επίσκοπος Ιωσήφ κάλεσε όλους να εργαστούν στις οχυρώσεις με σκοπό να ενθαρρύνουν και να βοηθήσουν τη φρουρά με εξαίρεση τους ηλικιωμένους, τα μικρά παιδιά και τις γυναίκες, οι οποίες ήταν αδύναμες. Ο άμαχος πληθυσμός ανάμεσά τους γυναίκες και παιδιά μάζευαν τα βόλια των εχθρικών στρατευμάτων τα οποία έπεφταν στις οχυρώσεις και τα παρέδιδαν στην τοπική Επιτροπή.¹²⁰ Οι γυναίκες, οι οποίες ήταν φτωχές είχαν αναλάβει την επικίνδυνη και δύσκολη εργασία να κατασκευάζουν πολεμοφόδια.¹²¹ Επιπλέον σημαντική υπήρξε η συνεισφορά τους και στην περίθαλψη όπου φρόντιζαν τους ασθενείς και τους τραυματίες. Κατασκεύαζαν μάλιστα επιδέσμους και αυτοσχέδια φάρμακα και προσέφεραν ρούχα σε όσους είχαν ανάγκη.¹²² Εκτός από τη συμμετοχή τους στον πόλεμο βίωναν και αυτές όπως όλοι οι πολιορκημένοι πολεμιστές και οι άμαχοι τις δύσκολες συνθήκες του πολέμου. Πείνα, κανονιοβολισμοί, τραυματίες, νεκροί και

¹¹⁹ Ν. Μακρής, *Ιστορία του Μεσολογγίου, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, Αθήνα 1957, τ. 19, σ. 45

¹²⁰ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 141

¹²¹ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, Αθήνα 1941, τ. 2, σ. 92

¹²² Κ. Πετρόπουλος, *Σκηνές εθνικού μεγαλείου. Από τις πολιορκίες και την έξοδο του Μεσολογγίου*, Αθήνα 1971, σ. 81

στερήσεις αποτελούσαν σκηνές της καθημερινότητάς τους. Καθημερινά παιδιά και γυναίκες έχαναν τη ζωή τους από τους πυροβολισμούς των τουρκικών στρατευμάτων. Στον βομβαρδισμό που έγινε το Φεβρουάριο του 1826 ο άμαχος πληθυσμός προσπαθούσε να βρει καταφύγιο είτε σε σπίτια είτε σε υπόγεια στο νότιο τμήμα της πόλης χωρίς όμως να τα καταφέρουν. Στις 10 Νοεμβρίου του 1825 ο Αμερικανός George Jarvis υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας του τραυματισμού μιας γυναίκας και ενός μικρού κοριτσιού από βόμβα καθώς είχαν πάει να κουβαλήσουν νερό από το πηγάδι.¹²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί αυτό της Μεσολογγίτισσας Ελένης Στάθη, όπου ένα θραύσμα βόμβας έσπασε τη στάμνα της την ώρα που κουβαλούσε νερό, κάτι το οποίο αντιμετώπισε με ψυχραιμία. Αυτό το παράδειγμα μας δείχνει ότι και οι γυναίκες είχαν προσαρμοστεί στις συνθήκες και τις δυσκολίες του πολέμου.¹²⁴

Όταν ξεκίνησαν οι πολεμικές συγκρούσεις κάποιοι Μεσολογγίτες που βρίσκονταν σε καλή οικονομική κατάσταση απομάκρυναν τις οικογένειές του προκειμένου να γλιτώσουν τα δεινά του πολέμου. Έτσι γυναίκες και παιδιά κατευθύνθηκαν προς τον Κάλαμο και τη Ζάκυνθο όπου κάποιες αναγκάστηκαν να ζητιανεύουν για να ζήσουν. Αλλά και αυτές που μεταφέρθηκαν με τα παιδιά τους στη νησίδα Βασιλάδι ήρθαν αντιμέτωπες με τραγικές συνθήκες διαβίωσης, πείνα και κακουχίες. Η αδυναμία να συντηρηθούν τα γυναικόπαιδα οδήγούσε στην απόφαση να επιστρέψουν στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Πλήθος από άμαχο πληθυσμό πλημμύρισε την πολιορκημένη πόλη κάνοντας ακόμα πιο δεινή την δύσκολη κατάσταση που επικρατούσε λόγω της έλλειψης τροφίμων.¹²⁵ Γυναίκες που είχαν χάσει τον άντρα τους ή κάποιο αντρικό πρόσωπο από την οικογένειά τους ζητούσαν να τους βοηθήσει η κυβέρνηση. Τραυματισμένες γυναίκες ή γυναίκες με τραυματισμένα παιδιά από τον πόλεμο λάμβαναν μικρά ποσά. Από την άλλη όσοι είχαν την δυνατότητα είχαν αφήσει την πολιορκημένη πόλη και είχαν εγκατασταθεί με τις οικογένειές τους στα ασφαλή γειτονικά Επτάνησα μακριά από τα δεινά και τους κινδύνους του πολέμου. Το Φεβρουάριο του 1826 η παρουσία του τουρκοαιγυπτιακού στόλου καθιστούσε πολύ δύσκολη και επικίνδυνη την απομάκρυνση του άμαχου πληθυσμού από την πόλη.¹²⁶

Στις 25 Δεκεμβρίου του 1825 ξεκίνησε η δεύτερη φάση της πολιορκίας του Μεσολογγίου. Οι αποτυχημένες χερσαίες και θαλάσσιες προσπάθειες του Κιουταχί

¹²³ G. Jarvis, *His journal and related documents*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 136-137

¹²⁴ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 142

¹²⁵ Ν. Κασομούλης, *ό. π.*, σ. 132-136

¹²⁶ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 143

να αποκλείσει το Μεσολόγγι είχαν ως αποτέλεσμα να έρθει ο Ιμπραήμ να ενισχύσει τις προσπάθειές του με μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις αλλά και δυνάμεις στόλου. Η πολιορκία του Μεσολογγίου γινόταν πιο σφοδρή και με συνεχείς κανονιοβολισμούς έως τον Φεβρουάριο του 1826 όμως δεν σημείωναν επιτυχία καθώς ο Ανδρέας Μιαούλης με τον ελληνικό στόλο δε σταματούσαν να εφοδιάζουν το πολιορκημένο Μεσολόγγι. Με την κατάληψη των νησίδων Βασιλάδι, Ντολμά και Πόρου, στις 25 Φεβρουαρίου του 1826 όπου είχαν στρατηγική σημασία και παρά την απόκρουση της εφόδου των τουρκοαιγυπτιακών στρατευμάτων εναντίον της Κλείσοβας στις 25 Μαρτίου του 1826, η κατάσταση των πολιορκημένων είχε γίνει χειρότερη καθώς δεν κατάφεραν να σπάσουν τον ναυτικό αποκλεισμό.¹²⁷ Η αδυναμία εφοδιασμού έκανε ακόμα χειρότερη την κατάσταση, δοκιμάζοντας τις αντοχές της φρουράς και του άμαχου πληθυσμού. Ο Κασομούλης, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας περιγράφει ότι μια Μεσολογγίτισσα, η οποία φρόντιζε ασθενή μαζί με άλλες δυο οικογένειες εξαιτίας της έλλειψης της τροφής έσφαξαν ένα γαϊδουράκι. Αναφέρει μάλιστα ότι καθώς περνούσαν οι μέρες οι συνθήκες διαβίωσης γίνονταν όλο και χειρότερες και πολλοί άρχισαν να σφάζουν άλογα, μοσχάρια, γαϊδούρια, σκύλους, γάτες και εξαιτίας της έλλειψης της τροφής αυξάνονταν οι ασθένειες.¹²⁸

Όταν οι πολεμικές συνθήκες είχαν γίνει ακραίες οι πολιορκημένοι δεν είχαν όλοι την ίδια αξία καθώς θεωρούσαν ότι αυτοί που κρατούσαν την τύχη της πόλης στα χέρια τους είχαν μεγαλύτερη αξία και τους είχαν περισσότερο ανάγκη από τους υπόλοιπους. Έτσι προηγούνταν οι ένοπλοι, οι οποίοι θα έπρεπε να γλιτώσουν ώστε να μπορέσουν να ξανά πολεμήσουν. Λόγω της δεινής κατάστασης προέκυψε πάλι το ζήτημα της τύχης των μη ενόπλων. Ξεκίνησαν με τη τύχη των δούλων και των αιχμαλώτων και στη συνέχεια των άλλων αμάχων.¹²⁹ Τότε η συνέλευση των τοπικών αρχών και του επισκόπου Ιωσήφ αποφάσισαν ότι όλοι και χριστιανοί και μουσουλμάνοι ακόμα και όσοι εργάζονταν σε δημόσιες εργασίες και στους οπλαρχηγούς θα εκτελούνταν χωρίς καμία διάκριση. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης είχε επαναληφθεί η εκτέλεση αιχμαλώτων, οι οποίοι δεν είχαν εμπορική αξία, δηλαδή δεν μπορούσαν να πωληθούν στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής ως δούλοι. Όπως αναφέρει ο Κασομούλης, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας αυτών των φρικτών σκηνών, η συνέλευση αποφάσισε να σκοτώσουν όλες τις γυναίκες και

¹²⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 144

¹²⁸ Ν. Κασομούλης, *ό. π.*, σ. 241-243

¹²⁹ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 146

τα παιδιά.¹³⁰ Με αυτό τον τρόπο πίστευαν ότι θα γλίτωναν από το βάρος του άμαχου πληθυσμού και θα αυξάνονταν οι πιθανότητες επιβίωσης του ένοπλου πληθυσμού. Λίγο πριν την σφαγή του άμαχου πληθυσμού ο επίσκοπος Ιωσήφ τους άφησε την κατάρα το αίμα των αθώων να πέσει στο κεφάλι τους και μετά από λίγο αποφάσισαν να αλλάξουν τη γνώμη τους σχετικά με την τύχη των αμάχων. Αμέσως οι γυναίκες άρχισαν να συγκεντρώνουν γεμάτες χαρά και ευχαρίστηση ρούχα και τα προσέφεραν στους ενόπλους.¹³¹ Από την άλλη όμως οι γυναίκες θρηνούσαν και ένιωθαν μεγάλη αγωνία τόσο για την τύχη τη δική τους όσο και για των παιδιών τους. Η μεταφορά οστών από τους τάφους και κειμηλίων των οικογενειών κατά την Έξοδο αποτελούσαν πράξεις, οι οποίες συμβόλιζαν την αγωνία των γυναικών. Η κατάσταση που επικρατούσε στο Μεσολόγγι εξαιτίας της πείνας και των πολλών στερήσεων οδήγησαν το συμβούλιο των προκρίτων και των οπλαρχηγών στο να αποφασίσουν την έξοδο των κατοίκων. Ημέρα της εξόδου όρισαν τη νύχτα του Σαββάτου του Λαζάρου προς τα ξημερώματα της Κυριακής των Βαΐων, δηλαδή μεταξύ 10 και 11 Απριλίου του 1826.¹³² Έτσι οι πολιορκημένοι χωρίστηκαν σε δυο ομάδες και υπήρχε και μια τρίτη ομάδα, την οποία αποτελούσαν οι άμαχοι συνοδευόμενοι από τους ένοπλους συγγενείς τους. Κάθε ομάδα θα έβγαινε από διαφορετική διαδρομή από την πόλη και οι άμαχοι δηλαδή τα παιδιά και οι γυναίκες θα είχαν τον πιο ευνοϊκό δρόμο. Αρκετές από τις γυναίκες ντύθηκαν με αντρικά ρούχα ώστε αν δεν κατάφερναν να γλιτώσουν από τον εχθρό να σκοτώνονταν από αυτούς εκλαμβάνόμενες ως άντρες πολεμιστές.¹³³

Δεν ήταν πρώτη φορά που γυναίκες έπαιρναν μέρος σε πολεμικές συγκρούσεις. Ο Μακρής αναφέρει ότι πολλές γυναίκες συμμετείχαν από την αρχή της πολιορκίας στις μάχες και κάποιες συμμετείχαν και ένοπλες στις εξόδους της φρουράς. Αναφέρει ως παράδειγμα την Πιτούλαινα, η οποία είχε υψηλό ανάστημα και συμμετείχε με ανδρικό ήθος στον αγώνα.¹³⁴ Κατά τον Μακρή ανάμεσα στις γυναίκες που οπλοφορούσαν και ήταν ντυμένες με αντρικά ρούχα κατά την έξοδο ήταν και η Σάνα, υπηρέτρια της οικογένειας Μάγερ και η οποία για πάρα πολλά χρόνια φύλαγε και διατηρούσε την αντρική στολή και το όπλο της.¹³⁵ Πολλές

¹³⁰ Ν. Κασομούλης, *ό. π.*, σ. 252-253

¹³¹ Ν. Κασομούλης, *ό. π.*, σ. 254

¹³² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 147

¹³³ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 138

¹³⁴ Ν. Μακρής, *ό. π.*, σ. 67-68

¹³⁵ Ν. Μακρής, *ό. π.*, σ. 68-69

γυναίκες προτίμησαν να αυτοκτονήσουν ή να τις σκοτώσουν οι άντρες τους προκριμένου να γλιτώσουν την αιχμαλωσία. Το ίδιο ακριβώς έπραξαν και πολλές άλλες γυναίκες που δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν την Έξοδο ή που γύρισαν πίσω στην πόλη. Πλήθος γυναικών πνίγηκαν μαζί με τα παιδιά τους στη λίμνη για να γλιτώσουν από τον εχθρό. Άλλες γυναίκες είχαν συγκεντρωθεί στο σπίτι του προκρίτου Καψάλη, ο οποίος τις έβαζε στα παράθυρα ώστε να τις δουν οι εχθροί και να εισέλθουν στο σπίτι του και μόλις αυτοί εισήλθαν ανατίναξαν τα πυρομαχικά που είχαν συγκεντρώσει.¹³⁶

Από την έξοδο σκοτώθηκαν 1.700 στρατιωτικοί και σώθηκε ένας πολύ μικρός αριθμός χριστιανών γυναικών και παιδιών. Συνολικά επέζησαν μόνο 1.500 ένοπλοι και πολλοί λίγοι από τον άμαχο πληθυσμό. Οι περισσότερες γυναίκες και τα παιδιά πιάστηκαν αιχμάλωτοι ενώ σώθηκαν μόνο 13 γυναίκες, από τις οποίες οι 3 ήταν πληγωμένες.¹³⁷ Η πλειοψηφία από αυτές ήταν Σουλιώτισσες. Ωστόσο ο αριθμός του άμαχου πληθυσμού που έχασε τη ζωή του από το λιμό, τους βομβαρδισμούς, τις αντίξοες συνθήκες και τις αρρώστιες παραμένει άγνωστος. Οι αιχμάλωτοι από την έξοδο θα ήταν 4.000 και άλλοι τόσοι αυτοί που σκοτώθηκαν, από τους οποίους οι 2.500 ήταν άμαχοι.

Η ηρωική θυσία του Μεσολογγίου έφερε την ανάσταση του Έθνους. Η Ευρώπη εξέφρασε το θαυμασμό της για την ανδρεία και το σθένος που υπέδειξαν οι κάτοικοι του Μεσολογγίου. Μέσα από τα ερείπια της πόλης του Μεσολογγίου και χάρη στον ηρωισμό και τις θυσίες των Ελεύθερων Πολιορκημένων αναγεννήθηκε η Ελλάδα. Από τις ηρωίδες του Μεσολογγίου ελάχιστες είναι αυτές που γνωρίζουμε το όνομά και τις ηρωικές πράξεις τους. Οι θυσίες και ο ηρωισμός των γυναικών του Μεσολογγίου είναι κατά κύριο λόγο ανώνυμος ηρωισμός. Οι γυναίκες του Μεσολογγίου υπέμεναν τα δεινά της πολιορκίας αψηφώντας τους κινδύνους, τις στερήσεις και τις κακουχίες. Εμψύχωναν με την παρουσία τους, τους άντρες που πολεμούσαν και θυσιάζονταν για την ελευθερία και την τιμή. Από τις γυναίκες του Μεσολογγίου, οι οποίες διακρίθηκαν για την ανδρεία τους μέσα στη μάχη ξεχώρισε και η Αλεφάντω. Η Αλεφάντω ήταν από το Γαλαξίδι και ο άντρας της, Ζανάς σκοτώθηκε πολεμώντας στην Κυλλήνη και έτσι έμεινε χήρα με ένα μικρό κοριτσάκι.

Το Γαλαξίδι το Σεπτέμβριο του 1821 πυρπολήθηκε από το στόλο του Ισμαήλ. Οι γυναίκες κατάφεραν να σωθούν καταφεύγοντας στα βουνά. Η Αλεφάντω

¹³⁶ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 149

¹³⁷ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 149

μαζί με την κόρη της κατέφυγε προς τον Κάλαμο. Κατά τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου η Αλεφάντω βρισκόταν εκεί. Συμμετείχε και αυτή με ανδρεία και ηρωισμό στις μάχες. Όταν μάλιστα έκαναν διαλείμματα από τις μάχες η Αλεφάντω εμπύχωνε τους πολεμιστές με κλέφτικα και πολεμικά άσματα.¹³⁸ Κατά την έξοδο του Μεσολογγίου πιάστηκαν αιχμάλωτες μαζί με την κόρη της. Στην αρχή αντιστάθηκε αλλά ύστερα από απειλές ότι θα έβρισκε μαρτυρικό θάνατο η κόρη της υπέκυψε στις απειλές των εχθρών. Οι περισσότεροι αιχμάλωτοι του Μεσολογγίου πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Αιγύπτου. Έτσι για πάρα πολλά χρόνια έζησε τη βασανιστική ζωή της δουλείας. Γύρω στο 1870 κατάφερε να γυρίσει στην Ελλάδα και να μεταβεί στο Γαλαξίδι με τη λαχτάρα να φιλήσει πριν πεθάνει το ελευθερωμένο χώμα της πατρίδας της.¹³⁹

Μία άλλη γυναίκα η οποία διακρίθηκε για τον ηρωισμό της ήταν μια εικοσάχρονη και πολύ όμορφη κοπέλα, η Τασούλα, η οποία ήταν κόρη του Ιωάννη Κουρκουμέλη. Καθώς ο Ιμπραήμ είχε κυριεύσει το Βασιλάδι και τον Ντολμά συνέχισε στην πολιορκία του Αιτωλικού. Η πόλη είχε γύρω στους 1.600 κατοίκους και οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν γυναικόπαιδα. Βλέποντας λοιπόν ότι η πτώση του Αιτωλικού ήταν αναπόφευκτη εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων και άμυνας, οι πρόκριτοι συγκεντρώθηκαν στο σπίτι του Κουρκουμέλη για να να συνθηκολογήσουν. Την επόμενη μέρα ο εχθρός πλησίαζε και από ξηρά και από θάλασσα προκειμένου να κυριεύσει την πόλη. Ωστόσο βλέποντας να έρχεται πλοίο σταλμένο από το Αιτωλικό με λευκή σημαία σταμάτησε και δέχτηκε στη σκηνή του τους απεσταλμένους από την πόλη, Τάσο Μαγγίνα και Πάνο Γαλώνη. Ο Ιμπραήμ άκουσε τις προτάσεις τους και τους εγγυήθηκε ασφάλεια ζωής σε όλους τους κατοίκους εκτός από έναν. Καθώς οι κάτοικοι έφευγαν από την πόλη ανάμεσά τους έφευγε και η ωραία Τασούλα. Μόλις την είδαν οι Αιγύπτιοι του Ιμπραήμ λέγοντας «Αυτή είναι», την άρπαξαν και την πήγαν στη σκηνή του Ιμπραήμ.¹⁴⁰ Η Τασούλα ήταν ο άνθρωπος που θα εξαιρείτο από τη συμφωνία. Ο Ιμπραήμ την πλησίασε και κινήθηκε προς το μέρος της για να την πάρει αγκαλιά τότε αμέσως η Τασούλα άρπαξε από τη ζώνη του το μαχαίρι λέγοντάς του ότι οι Ελληνίδες δεν παραδίνονται.¹⁴¹ Ο Ιμπραήμ της αποκρίθηκε ότι βρίσκεται στη διάθεση του και δεν μπορεί να κάνει κάτι. Αμέσως η Τασούλα με το μαχαίρι του, τον μαχαίρωσε στο

¹³⁸ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 183

¹³⁹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 183

¹⁴⁰ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 184

¹⁴¹ Σ. Αλιμπέρτη, *ό. π.*, σ. 184

στήθος. Η Τασούλα όπως και πλήθος άλλως γυναικών του Μεσολογγίου αποτελούν αξιοσημείωτα παραδείγματα ότι οι γυναίκες δε δίστασαν να ριχτούν στις μάχες και να τα βάλουν με τον εχθρό. Πολέμησαν με ηρωισμό και ανδρεία αφηφώντας τους κινδύνους και τις κακουχίες για χάρη της τιμής και της ελευθερίας.

3.4. Οι γυναίκες σε άλλες μάχες της Επανάστασης

Ύστερα από την πολιορκία του Μεσολογγίου ακολούθησε η πολιορκία της Ακρόπολης που διήρκεσε από τον Αύγουστο του 1826 έως τις 24 Μαΐου του 1827. Οι τακτικές που ακολούθησαν και οι δυο πλευρές δε διέφεραν από αυτές που ακολούθησαν και στην πολιορκία του Μεσολογγίου. Οι Τούρκοι επιχειρούσαν τον αποκλεισμό των πολιορκημένων με σκοπό να τους αναγκάσουν να παραδοθούν ενώ από την άλλη οι πολιορκημένοι με νυχτερινές επιχειρήσεις κατασκεύαζαν και ανατίναζαν λαγούμια.¹⁴² Γυναίκες και παιδιά εργάστηκαν για την κατασκευή των τειχών.

Κατά την πολιορκία οικογένειες των αγωνιστών κλείστηκαν στο φρούριο μαζί τους. Ανάμεσα σε αυτές βρισκόταν και η οικογένεια του Γιάννη Γκούρα. Η γυναίκα του, Ασήμω Λιδωρίκη έμενε μαζί με τα παιδιά της στο Ερέχθειο. Όταν ένα βόλι των εχθρών σκότωσε τον Γκούρα την 1^η Οκτωβρίου του 1826, αυτή παρότρυνε τους πολεμιστές να συνεχίσουν τη μάχη. Στη συνέχεια έλαβε και η ίδια συμμετοχή στην επιτροπή που είχαν συγκροτήσει οι πολιορκημένοι με σκοπό να διαφυλάξουν την τάξη. Όμως στις 12 Ιανουαρίου του 1827 ένα εχθρικό κανόνι χτύπησε το Ερέχθειο όπου έμενε η σύζυγος του Γκούρα με την οικογένειά της με αποτέλεσμα να γκρεμιστεί η σκεπή και να σκοτώσει όλους όσους βρίσκονταν μέσα. Έτσι σκοτώθηκαν έντεκα γυναίκες και παιδιά, καθώς και η αδερφή της Ασήμω, η Κάρμα, τις οποίες τις έθαψαν με πολεμικές τιμές σε μια άκρη της Ακρόπολης.

Εξίσου σημαντική υπήρξε και η συμβολή ανώνυμων γυναικών, οι οποίες δεν συνέβαλαν μόνο στην κατασκευή των τειχών αλλά παρείχαν σημαντικές πληροφορίες για τις κινήσεις των εχθρικών στρατευμάτων.

Αλλά και οι γυναίκες της Μάνης συμμετείχαν ενεργά στην υπεράσπιση του τόπου τους. Η στενή επαφή με τη θάλασσα, η ασχολία με το εμπόριο και την πειρατεία είχαν εξοικειώσει όχι μόνο τους άντρες αλλά και τις γυναίκες με τη χρήση όπλων. Καθώς ήταν επιτακτική η ανάγκη της εκμετάλλευσης της γης, της πανίδας και

¹⁴² Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 150

της γλωρίδας αλλά και των πειρατικών επιδρομών και λεηλασιών, οι γυναίκες έπαιζαν ενεργό ρόλο.¹⁴³ Οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά και τους άντρες τους αποτελούσαν απαραίτητα εργατικά χέρια τόσο για την κατασκευή πλήθος ξερολιθιών όσο και για την καλλιέργεια της γης. Άλλωστε οι γυναίκες εκπαιδεύονταν στα όπλα, κάτι το οποίο συνιστούσε τόσο η τοπική κοινωνία στο πλαίσιο της πατριάς όσο και στην ανάγκη να συμμετέχει όλη η κοινότητα προκειμένου να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον εχθρό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μάχη στο Διρό τον Ιούνιο του 1826 όπου περίπου τριακόσιες γυναίκες από τα γύρω χωριά με δρεπάνια, πέτρες, ξύλα και ό,τι άλλο διέθεταν επιτέθηκαν εναντίον των στρατιωτών του Ιμπραήμ.

3.5. Οι γυναίκες της Χίου

Η Χίος ήταν ένα νησί που είχε ξεχωρίσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία λόγω της αποκλειστικής παραγωγής μεταξιού και μαστίχας. Έτσι η Χίος απολάμβανε ειδικά προνόμια και αποτελούσε έναν ιδιαίτερο και πλούσιο τόπο.

Η καταστροφή της Χίου το 1822 από τους Οθωμανούς Τούρκους ακολούθησε ύστερα από μια πολεμική επιχείρηση Σαμιωτών έχοντας επικεφαλής τον Λυκούργο Λογοθέτη με επαναστάτες Χιώτες τον Μάρτιο του 1822.¹⁴⁴ Ο Καρα Αλή πραγματοποίησε επίθεση με τον οθωμανικό στόλο και οδήγησε στην πολιορκία της Χίου. Στη συνέχεια στο Κάστρο της πόλης εκτελέστηκαν οι δημογέροντες, οι αντιπρόσωποι των χωριών και ο μητροπολίτης Χίου Πλάτων Φραγγιάδης όπου κρατούνταν αιχμάλωτοι. Στις αρχές του Ιουνίου του 1822 ύστερα από το κάψιμο της οθωμανικής ναυαρχίδας και το θάνατο του ναυάρχου από τον Κανάρη, άρχισαν να έρχονται από τη Μικρά Ασία Τούρκοι στρατιωτικοί και οι λεηλασίες και οι σφαγές αυξήθηκαν δραματικά. Πλήθος κατοίκων τόσο αστών όσο και χωρικών κατά τη διάρκεια των βιαιοπραγιών των Οθωμανών διασκορπίστηκαν στο νησί και κυρίως προς τα Μαστιχοχώρια.¹⁴⁵

Οι Τούρκοι τον Απρίλιο του 1822 έξω από το Κάστρο της πόλης είχαν θανατώσει γύρω στους 47 με 63 χριστιανούς. Υπολογίζεται ότι εκείνη την εποχή ζούσαν στο νησί 120.000 χριστιανοί, 1.110 Τούρκοι και 70 Εβραίοι. Κατά την καταστροφή σκοτώθηκαν 23.000 χριστιανοί και γύρω στις 50.000 γυναίκες και παιδιά

¹⁴³ Β. Λάζου, *ό. π.*, σ. 152

¹⁴⁴ Μ. Χ. Χατζηιωάννου, *ό. π.*, σ. 12

¹⁴⁵ Μ. Χ. Χατζηιωάννου, *ό. π.*, σ. 13

πιάστηκαν αιχμάλωτοι.¹⁴⁶ Τα παιδιά και οι γυναίκες πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης. Ένα σημαντικό ποσοστό από τους 50.000 διασωθέντες πέθανε αργότερα από τις ασθένειες και το λιμό. Στη καταστροφή της Χίου όλοι βίωσαν θανάτους, βασανιστήρια, αιχμαλωσίες, απώλειες περιουσιών καθώς και χωρισμό οικογενειών.

Στη σφαγή της Χίου ο αριθμός των νεκρών, καθώς και όσων σφαγιάστηκαν και βασανίστηκαν με τους χειρότερους τρόπους υπήρξε τεράστιος. Οι γυναίκες της Χίου, οι οποίες αρπάχτηκαν από τους Οθωμανούς για να πουληθούν στα σκλαβοπάζαρα ως σκλάβες αρνήθηκαν την τροφή και το νερό και προτίμησαν να πεθάνουν με αυτό τον φρικτό τρόπο παρά να μείνουν αιχμάλωτες. Προτίμησαν το θάνατο από τη σκλαβιά και την ατίμωση της αξιοπρέπειάς τους. Ένα άλλο παράδειγμα ηρωισμού αποτέλεσαν και οι γυναίκες, οι οποίες ζούσαν στο Μελανιό, σε ένα χωριό, το οποίο ήταν χτισμένο στην πλαγιά ενός λόφου λίγο πιο έξω από τη Χίο. Εκεί οι γυναίκες δέχτηκαν κάθε λογής βασανιστήρια από τους Τούρκους. Κάποιες από αυτές τις βίαζαν, άλλες τις σφάγιαζαν μαζί με τα παιδιά τους, άλλες τις ποδοπατούσαν και άλλες τις παρέδιδαν στις φλόγες. Κάποιες γυναίκες κατέφυγαν στο ύψωμα πάνω από το χωριό, το Μελανιό. Εκεί έπεφταν στο κενό αγκαλιά με τα παιδιά τους προκειμένου να σωθούν από τα βασανιστήρια των Τούρκων.

Ο Γάλλος ζωγράφος Ευγένιος Ντελακρουά εμπνευσμένος από τη σφαγή της Χίου το 1822 ζωγράφισε έναν πίνακα με τον τίτλο «Η σφαγή της Χίου». Στον πίνακα απεικονίζονται γυναικείες μορφές διαφόρων ηλικιών και ένας Τούρκος πάνω στο αλόγο του να σέρνει μια ημίγυμνη γυναίκα καθώς και μια άλλη να τον ικετεύει. Σε όλο τον πίνακα υπάρχουν εξαντλημένες και πληγωμένες αντρικές και γυναικείες μορφές. Μπροστά απεικονίζεται μια νεκρή γυναίκα με ένα βρέφος να προσπαθεί να φτάσει το στήθος της.

3.6. Οι γυναίκες της Νάουσας

Γυναίκες, οι οποίες εξίσου έμειναν γνωστές για τη θυσία τους ήταν οι γυναίκες της Νάουσας. Η Νάουσα κατά τα χρόνια της επανάστασης ήταν μια πόλη γεμάτη ευημερία. Ο βαλής της Θεσσαλονίκης Εμπού Λουμπούτ στις 26 Μαρτίου του 1822 ζήτησε από τους κατοίκους της Νάουσας να παραδώσουν τα όπλα τους προειδοποιώντας τους ότι αν δεν το κάνουν οι συνέπειες θα είναι δυσβάσταχτες. Η

¹⁴⁶ Μ. Χ. Χατζηιωάννου, *ό. π.*, σ. 14

αρνητική απάντηση των κατοίκων της Νάουσας ήταν η αφορμή για να ξεκινήσει η πολιορκία. Οι Τούρκοι κατάφεραν να εισέλθουν στην Νάουσα και ακολούθησε μια σειρά από σφαγές. Οι Τούρκοι ύστερα από μια σκληρή και πολλών ημερών πολιορκία κατάφεραν να καταστρέψουν τη Νάουσα. Ωστόσο δεκατρείς γυναίκες προτίμησαν να πέσουν μαζί με τα παιδιά τους στο ποτάμι της Αράπιτσας στη θέση Στουμπάνοι προκειμένου να γλιτώσουν την αιχμαλωσία από τους Τούρκους. Οι γυναίκες της Νάουσας προτίμησαν το θάνατο από την ατίμωση και την αιχμαλωσία. Σαν άλλες Σουλιώτισσες του Ζαλόγγου αγκαλιά με τα παιδιά τους έπεσαν στο ποτάμι και πέθαναν ελεύθερες αφού δεν πιάστηκαν αιχμάλωτες ποτέ. Οι γυναίκες της Νάουσας αποτέλεσαν άλλο ένα παράδειγμα ηρωισμού.

Ο Εμπού Λουμπούτ στις 7 Μαΐου επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη έχοντας μαζί του 400 αιχμάλωτους από τη Νάουσα. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν γυναίκες και παιδιά. Από αυτούς οι 60 κρεμάστηκαν για εκφοβισμό στις πύλες της Θεσσαλονίκης.¹⁴⁷ Όσον αφορά την τύχη των γυναικών κάποιες από αυτές πουλήθηκαν, άλλες μεταφέρθηκαν σε χαρέμια πλούσιων Οθωμανών και άλλες θανατώθηκαν με βασανιστήρια.¹⁴⁸

Στο χώρο της θυσίας το 1973 ανεγέρθηκε χάλκινο μνημείο των ηρωίδων της Νάουσας της γλύπτριας Κατερίνας Χαλεπά-Κατσάτου. Το άγαλμα απεικονίζει μια γυναίκα από τη Νάουσα να έχει στην αγκαλιά της τα δυο παιδιά της.

¹⁴⁷ Α. Κολτσίδα, *Η επανάσταση και η καταστροφή της Νάουσας κατά το 1822*, Βέροια 2010, σ. 155

¹⁴⁸ Α. Κολτσίδα, *ό. π.*, σ. 155

Δ' Κεφάλαιο

Το γυναικείο φύλο κυριαρχεί στη λογοτεχνία

4.1. Ο ηρωισμός των γυναικών του 1821 ως πηγή έμπνευσης στη λογοτεχνία

Οι γυναίκες από όλα τα μέρη της Ελλάδας κατά την ελληνική επανάσταση συμμετείχαν ενεργά και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον αγώνα της απελευθέρωσης. Προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εμψυχώνουν τους πολεμιστές δίνοντάς τους κουράγιο να αντέξουν και να συνεχίσουν να πολεμούν παρόλο που οι συνθήκες ήταν δυσμενείς και η έλλειψη τροφίμων τεράστια. Συγκέντρωναν όσα τρόφιμα μπορούσαν καθώς και ρουχισμό για τους άντρες. Δεν ήταν λίγες εκείνες οι γυναίκες, οι οποίες παραμέρισαν τους κινδύνους και τις κακουχίες και μπήκαν και αυτές στο πεδίο της μάχης με απaráμιλλη ανδρεία και όρμισαν στον εχθρό. Όπως αναφέραμε και σε προηγούμενα Κεφάλαια προτίμησαν τη θυσία και το θάνατο από την αιχμαλωσία. Έβαλαν την ελευθερία και την τιμή της πατρίδας τους πάνω από το θάνατο.

Οι γυναίκες σε όλη την ελληνική επικράτεια τόσο με τις θυσίες τους, όσο και με τη δράση τους τόσο στο μετόπισθεν όσο και στα πεδία των μαχών, συνέβαλαν καθοριστικά στην επανάσταση του 1821, δίνοντας μαθήματα ηρωισμού και ανδρείας. Πολλοί μάλιστα λογοτέχνες όπως ο Διονύσιος Σολωμός με το γνωστό ποιητικό έργο «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι», ο Ανδρέας Κάλβος με το ποίημα «Είς Χίον», ο Γεώργιος Δροσίνης με τα δύο ποιήματα «Η σκλάβα» και «Η κόρη της Ρούμελης» και άλλοι πολλοί ασχολήθηκαν και εμπνεύστηκαν τα έργα τους από το γυναικείο φύλο και το ρόλο που διαδραμάτισαν οι γυναίκες στην ελληνική επανάσταση του 1821.

4.2. Στέφανος Ξένος- Η ηρωίς της ελληνικής επανάστασης

Ο Στέφανος Ξένος γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1821 και πέθανε παρά τη σημαντική και γνωστή δραστηριότητά του παραμελημένος στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1894. Ήταν συγγραφέας, επιχειρηματίας και δημοσιογράφος. Η οικογένειά του είχε διακριθεί στο χώρο του εμπορίου. Πολλά μέλη από την οικογένειά του είχαν προσφέρει μεγάλα ποσά στην ελληνική επανάσταση.¹⁴⁹ Η προσφορά του στην ελληνική επανάσταση υπήρξε πολύ σημαντική. Ασχολήθηκε με την έκδοση της εφημερίδας Βρετανικός Αστήρ καθώς και με τη συγγραφή πλήθους θεατρικών έργων

¹⁴⁹ Στέφανος Ξένος, *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασης, Ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από έτους 1821-1828*, Αθήνα 1988, τ. 2, σ. 7

και μυθιστορημάτων. Το σημαντικότερο έργο του ήταν το πεζογράφημα «Η ηρωίς της ελληνικής επανάστασης ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από έτους 1821-1828», έργο που τον καθιέρωσε στην Ελλάδα ως τον κύριο εισηγητή του ιστορικού μυθιστορήματος.

Η ιστορία εκτυλίσσεται το 1819 στη Δημητσάνα με μια όμορφη κοπέλα, την Ανδρονίκη, το νέο Θρασύβουλο και τον Βάρθακα, τον οικοδιδάσκαλό της να είναι οι πρωταγωνιστές αυτής της ιστορίας. Έχοντας οδηγό την Ανδρονίκη, η οποία ήταν μεταμφιεσμένη σε άντρα πολεμιστή θα βρεθούμε στην κήρυξη της ελληνικής επανάστασης, στο χάνι της Γραβιάς και στην καταστροφή της Χίου όπου η Ανδρονίκη πιάνεται αιχμάλωτη και οδηγείται στα σκλαβοπάζαρα της Κωνσταντινούπολης και πουλιέται στο χαρέμι του Αρναούτ Πασά, δηλαδή του Βάρθακα.¹⁵⁰ Όμως η Ανδρονίκη καταφέρνει να σωθεί και να λάβει μέρος στη μάχη της Σφακτηρίας καθώς και στην πολιορκία του Μεσολογγίου όπου εκεί ξανασιμίγει με τον νεαρό και όμορφο Θρασύβουλο. Ο Στέφανος Ξένος μέσα από αυτό το έργο του προσπάθησε να αποδώσει όσο πιο αντικειμενικά μπορούσε τα γεγονότα και τα πρόσωπα της ελληνικής επανάστασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Στέφανος Ξένος σε αυτό το έργο του παρουσιάζει μια γυναίκα, η οποία μεταμφιέστηκε σε άντρα πολεμιστή προκειμένου να μπορεί να κυκλοφορεί ανενόχλητα από τόπο σε τόπο και μάλιστα δε δίστασε να πολεμήσει και αυτή στις μάχες. Η Ανδρονίκη μοιάζει με πολλές άλλες γυναίκες, οι οποίες κατά τη διάρκεια της επανάστασης συμμετείχαν και αυτές στις μάχες. Πρόκειται για μια γυναίκα που συνδυάζει ομορφιά και ανδρεία. Βέβαια η τύχη δεν ήταν με το μέρος της καθώς ο αγαπημένος της Θρασύβουλος σκοτώθηκε μετά την έξοδο στο Ναύπλιο. Η ίδια πέθανε προσβεβλημένη από φυματίωση σε ένα μοναστήρι στη Ρωσία αφού είχε πληροφορηθεί ότι η Ελλάδα ήταν ελεύθερο κράτος. Τα λόγια της ήταν αυτά : «Η Ελλάς μου βασιλείον!...δώσε μοι, δώσε μοι ολίγην κυανήν ταινίαν να δέσω την κόμην μου, άλλως δεν δύναμαι να εορτάσω την λαμπράν ταύτην είδησιν».¹⁵¹

¹⁵⁰ Σ. Ξένος, *ό. π.*, Λονδίνο 1861, τ. 1, σ. 64

¹⁵¹ Σ. Ξένος, *ό. π.*, σ. 469

4.3. Διονύσιος Σολωμός- Ελεύθεροι Πολιορκημένοι

Μελετώντας το Μεσολόγγι και τη συνεισφορά των γυναικών του Μεσολογγίου στη μάχη δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στο ποιητικό έργο «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι» του Διονύσιου Σολωμού. Ο Διονύσιος Σολωμός ξεκίνησε να γράφει το συγκεκριμένο έργο το 1829, και όταν το εγκατέλειψε και ύστερα από είκοσι χρόνια, δεν είχε καταφέρει ακόμα να του δώσει οριστική μορφή. Τα αποσπάσματα που σώθηκαν είναι σε τρεις διαφορετικές μορφές και περιέχουν λίγες πλήρεις ενότητες έκτασης λίγων στίχων. Η δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου που διήρκεσε από τον Μάιο του 1825 έως τον Απρίλιο του 1826, οι κακουχίες, οι ελλείψεις τροφίμων των κατοίκων, η επιμονή τους να μην παραδοθούν στον εχθρό αλλά και η ελπίδα ότι με την έξοδο θα οδηγούνταν στη σωτηρία ήταν οι λόγοι που ενέπνευσαν τον Διονύσιο Σολωμό να συνθέσει το ποιητικό έργο. Ο Σολωμός παρουσιάζει τόσο τους άντρες όσο και τις γυναίκες του Μεσολογγίου ως ανθρώπους που υπομένουν τους πόνους και τις κακουχίες της πολιορκίας παραμένοντας πιστοί στην απόφασή τους να υπερασπιστούν την πόλη τους μέχρι τέλους.

Από την αρχή παρουσιάζει τον πόνο της μητέρας, η οποία πονάει γιατί τα παιδιά της είναι πεινασμένα.

Της μάνας ω λαύρα!
 Τα τέκνα τριγύρου
 φθαρμένα και μαύρα
 σαν ίσκιους ονείρου·
 λαλεί το πουλάκι
 στου πόνου τη γη
 και βρίσκει σπυράκι
 και μάνα φθονεί.¹⁵²

Και στο Β΄ Σχεδιάσμα ο Σολωμός επαναλαμβάνει τον μητρικό πόνο, η οποία δεν μπορεί να φροντίσει τα παιδιά της.

Λαλεί πουλί, παίρνει σπυρί, κι η μάνα το ζηλεύει.
 Τα μάτια η πείνα εμαύρισε· στα μάτια η μάνα μνέει¹⁵³

¹⁵² Δ. Σολωμός, *Άπαντα, Ποιήματα*, Αθήνα 1986, τ. 1, σ. 215

¹⁵³ Δ. Σολωμός, *ό. π.*, σ. 225

4.4. Γεώργιος Δροσίνης- Η σκλάβια

Ο Γεώργιος Δροσίνης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1859 και οι γονείς του ήταν από το Μεσολόγγι. Ήταν ποιητής, πεζογράφος και δημοσιογράφος. Υπήρξε από τους πρωτοπόρους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής. Έζησε τα δύσκολα χρόνια του πολέμου και της κατοχής και πέθανε στις 3 Ιανουαρίου του 1951.

Ο Γεώργιος Δροσίνης με το ποίημα του «Η σκλάβια» μας υπενθυμίζει τις γυναίκες και την τραγική μοίρα τους, οι οποίες πιάστηκαν αιχμάλωτες από τους Τούρκους και είτε αναγκάστηκαν να μείνουν για πάντα μαζί τους είτε προσπάθησαν με κάθε τρόπο να ξαναγυρίσουν στα σπίτια τους. Επιπλέον ο Γεώργιος Δροσίνης τονίζει ότι στις κακουχίες και στις δύσκολες καταστάσεις που βίωναν έβλεπαν τη θρησκεία ως μοναδικό καταφύγιο.

Μπήκαν οι Τούρκοι, εκάψαν τα εννιά χωριά
 κ' οι χριστιανοί σκορπίσαν απ' το φόβο τους,
 χωρίσαν αδερφάδες απ' τ' αδέρφια τους,
 εχώρισε και δυο μερών αντρόγυνο.
 Ο άντρας πάει κλέφτης στ' Ασπροπόταμο
 κ' η όμορφη γυναίκα του σκλαβώθηκε.
 Στης Πόλης το παζάρι την πουλήσανε
 κ' ένας τρανός Βεζύρης την αγόρασε.
 Δώδεκα χρόνια μεσ' απ' τα καφάσια της
 θωρούσε τον Απρίλη με τα ρόδα του,
 θωρούσε το Γενάρη με τα χιόνια του,
 κ' εσπάραζε κ' εδέρνονταν η άμοιρη
 σαν πέρδικα κλεισμένη σε στενό κλουβί.
 Μα κάποιος χριστιανός την ελυπήθηκε,
 εφτά χιλιάδες γρόσα την ξαγόρασε
 και πίσω στο χωριό της την ξανάστειλε.

[...]

Πέφτει κυλιέτ' ολονυχτίς στην εκκλησιά,
 φιλεί και το σταυρό και τα κονίσματα,
 κι ως την αυγή ξεψύχησ' απ' τα κλάυματα.
 Και σαν την εσηκώσαν να την θάψουνε,
 ο Κωνσταντής του Γερομήτρου ο έγγονος

εζύγωσε και φίλησε το λείψανο
κ' ε γνώρισε την πρώτη τη γυναίκα του.¹⁵⁴

4.4.1. Η κόρη της Ρούμελης

Ένα άλλο ποίημα του Γεώργιου Δροσίνη, το οποίο είναι εμπνευσμένο από τη δράση του γυναικείου φύλου στη μάχη είναι «Η κόρη της Ρούμελης». Το ποίημα αυτό αναφέρεται σε μια νεαρή γυναίκα, η οποία αντιδρώντας όπως οι άντρες στην καταπίεση που ασκούσαν οι Τούρκοι, ντύνεται άντρας πολεμιστής με φουστάνελα. Έτσι μεταμφιέζεται σε άντρα πολεμιστή και ρίχνεται στη μάχη πολεμώντας με σθένος κατά του εχθρού. Όταν όμως πληγώνεται στη μάχη τότε φανερώνει στους συντρόφους της και την ταυτότητά της ότι είναι γυναίκα.

Αδέλφια, που με είχατ' αδελφό σας,
για να μην πάω σκλάβα μεσ' στην Πόλη
ντύθηκ' ανδρίκια κ' ήρθα στο πλευρό σας,
αν πέσω καν να πέσω από βόλι.
Το μυστικό μου πλια να το κρατήσω
δεν ωφελεί, μου ξεπετά η ψυχή...
Συντρόφια μου καλά, θα σας αφήσω!
Πατρίδα, αχ πατρίδα μου φτωγή!¹⁵⁵

4.5. Ανδρέας Κάλβος- Είς Χίον

Ο Ανδρέας Κάλβος, σύγχρονος του Διονύσιου Σολωμού γεννήθηκε το 1792 στη Ζάκυνθο και πέθανε στις 3 Νοεμβρίου του 1869. Στην ποίησή του κυριαρχεί το χριστιανικό στοιχείο. Ο Κάλβος έτρεφε ένα ρομαντικό πάθος για την επανάσταση και την ελευθερία. Στην έκτη ωδή Είς Χίον, ο Κάλβος παραθέτει εικόνες από γυναίκες, οι οποίες είναι χαρούμενες και ήρεμες με εικόνες από γυναίκες, οι οποίες υποφέρουν και έρχονται αντιμέτωπες με τη βαρβαρότητα των εχθρών.

Τα γαλακτώδη μέλη
των παρθένων της Χίου
πλέον εσύ δεν ραντίζεις,
ω λαμπρόν του Αιγαίου
ιερόν ρεύμα.

¹⁵⁴ Γ. Δροσίνη, *Άπαντα, Ποίηση (1888-1902)*, Αθήνα 1995, τ. 1, σ. 130-131

¹⁵⁵ Γ. Δροσίνη, *ό. π.*, σ. 292

[...]

Τώρα χηρεύεις, τώρα
τους βαρβάρους θαλάμους
υπηρετούν, μιαίνονται
τα κάλλη των παρθένων
θεοειδέων.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Α. Κάλβος, *Ωδαί*, Αθήνα 1988, σ. 84

Επίλογος

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ιστορική μελέτη καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συνεισφορά και η συμμετοχή των γυναικών στην ελληνική επανάσταση υπήρξαν καθοριστικές.

Παρόλο που οι αναφορές στο γυναικείο φύλο και στη δράση του στην επανάσταση του 1821 δεν είναι συχνές καταλαβαίνουμε ότι συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στον αγώνα. Γυναίκες, οι οποίες ζούσαν σε μια εποχή όπου ήταν αποκλεισμένες από τα κοινά με μόνη ασχολία τα νοικοκυριά και τα παιδιά τους, δε δίστασαν να βγουν έξω και να υπερασπιστούν την πατρίδα τους. Ο ρόλος τους και η συμβολή τους δεν περιορίζεται μόνο στα χρόνια της επανάστασης αλλά από τα προηγούμενα χρόνια είχαν υποδείξει μεγάλο ηρωισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι γυναίκες του Σουλίου όπου πολέμησαν και προτίμησαν να πέσουν στο γκρεμό για να γλιτώσουν από τον οθωμανικό ζυγό. Γεγονός που χαραχθηκε στην ελληνική ιστορία.

Αλλά και οι γυναίκες του Μεσολογγίου κατά την έξοδο πήραν τα όπλα στο χέρι αγκαλιά με τα μωρά τους και έπεσαν στη μάχη. Οι γυναίκες της Χίου και της Νάουσας υπήρξαν αξιοθαύμαστα παραδείγματα. Γυναίκες που προτίμησαν να θυσιαστούν για χάρη της ελευθερίας. Τεράστιο ηρωισμό υπέδειξαν και οι τρεις πιο γνωστές θα λέγαμε για τη συμβολή τους στην επανάσταση Μαντώ Μαυρογένους, Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και Δόμνα Βισβίτζη.

Όλες αυτές οι γυναίκες υπερέβησαν τη γυναικεία φύση και πολέμησαν στις μάχες ισάξια με τους άντρες υπομένοντας κακουχίες, βασανιστήρια και πλήθος κινδύνων έχοντας βαθιά πίστη για τον αγώνα της απελευθέρωσης.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Κασομούλης Ν., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, Αθήνα 1941, τ. 2

Μακρυγιάννη Ι., *Άπαντα*, χ.χ., τ. 2

Φωτάκος Χ., *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασεως*, Αθήνα 1858

2. Περιοδικά

Πολίτης Α., «Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ. Πληροφοριακοί πομποί, πομποί αναμετάδοσης, δέκτες πρόσληψης», στο: *Ο Πολίτης*, τχ. 139 (2005), σ. 43

B. Βιβλιογραφία

Αλιμπέρτη Σ., *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1933

Αλιμπέρτη Σ., *Μαντώ Μαυρογένους*, Αθήνα 1931

Αραβαντινός Σ., *Ιστορία του Αλή Πασά Τεπενλή*, Αθήνα 1895

Γαλανάκης Θ./Κουμής Μ., *Χαίρε, ω χαίρε, Ελευθερία! Ο Αγώνας του Εικοσιένα στην Ελληνική και Ξένη Ποίηση*, Αθήνα 2021

Διακάκης Α., *Το Μεσολόγγι στο 1821*, Αθήνα 2019

Δραγούμης Ν., *Ιστορικά αναμνήσεις*, Αθήνα 1879, τ. 1

Δροσίνης Γ., *Άπαντα, Ποίηση(1888-1992)*, Αθήνα 1995, τ. 1

Κάλβος Α., *Ωδαί*, Αθήνα 1988

Κόκκινος Δ., *Η Ελληνική Επανάστασις*, Αθήνα 1958, τ. 8

- Κολτσίδα, Α., *Η επανάσταση και η καταστροφή της Νάουσας κατά το 1822*, Βέροια 2010
- Λάζου Β., *1821-Γυναίκες και Επανάσταση*, Αθήνα 2021
- Μακρής Ν., *Ιστορία του Μεσολογγίου, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, Αθήνα 1957, τ. 19
- Μαργαρίτης Γ., *Ενάντια σε φρούρια και τείχη-Μια μικρή εισαγωγή για την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 2020
- Μελάς Σ., *Μαντώ Μαυρογένους*, Αθήνα 1972
- Μπλανκάρ Θ., *Ο οίκος των Μαυρογένη*, Αθήνα 2006
- Νικολάκη-Καλαμάρη Ειρήνη, *Μαντώ Μαυρογένους*, Αθήνα 2015
- Νικολάου-Σμοκοβίτη Λίτσα, *Η Συμβολή της Γυναίκας στην Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 1987
- Ξένος Σ., *Η ηρωίς της Ελληνικής Επαναστάσεως, Ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από έτους 1821-1828*, Αθήνα 1988, τ. 2
- Ξηραδάκη Κ., *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία και Φαναριώτισσες*, Αθήνα 1971
- Ξηραδάκη Κ., *ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ '21, Προσφορές, ηρωισμοί και θυσίες*, Αθήνα 1995
- Ξηραδάκη Κ., *Ευανθία Καΐρη, Η πρώτη Ελληνίδα που κατέκτησε τη μόρφωση*, Αθήνα 1984
- Ολυμπίτου Ε., *Μπουμπουλίνα, Καΐρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα 2010
- Πετρόπουλος Κ., *Σκηνές εθνικού μεγαλείου. Από τις πολιορκίες και την έξοδο του Μεσολογγίου*, Αθήνα 1971
- Πολίτης Ν., *Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, χ.χ.*, 1998
- Ροδοπούλου-Ρόζου Σ., *Οι άσημες και οι ταπεινές του 21*, Αθήνα 2012
- Σολωμός Δ., *Άπαντα, Ποιήματα*, Αθήνα 1986, τ. 1

- Ταρσούλη Α., *Μαντώ Μαυρογένους*, Αθήνα 1932
- Τασούλας Μ., *Μαντώ Μαυρογένους*, Μύκονος 2005
- Τρικούπης Σ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Λονδίνο 1857, τ. 2
- Φωτιάδης Δ., *Μεσολόγγι*, Αθήνα 1987
- Φωτιάδης Δ., *Το Μεσολόγγι, το Έπος της Μεγάλης Πολιορκίας*, Αθήνα 1965
- Χατζηαναργύρου Α.Α., *Τα Σπετσιώτικα*, Αθήνα 1861, τ. 1
- Χατζηιωάννου Μ.Χ., *Στη δίνη της Χιακής καταστροφής (1822)*, Αθήνα 2021
- Χατζηκυριακίδης Κ., *Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα*, Αθήνα 2020
- Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001
- Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999
- Jarvis G., *His journal and related documents*, Θεσσαλονίκη 1965

Παράρτημα

Εικόνα εξωφύλλου: Η Μπουμπουλίνα

Πηγή: Σαν Σήμερα, «Η Μπουμπουλίνα», Απρίλιος 2022

https://cdn.sansimera.gr/media/photos/main/Laskarina_Mpoumpoulina.jpg,

20 Απριλίου 2022

Μαντώ Μαυρογένους(1796-1840)

Πηγή: Σαν Σήμερα, «Μαντώ Μαυρογένους(1796-1840)», Απρίλιος 2022

https://cdn.sansimera.gr/media/photos/Manto_Mavrogenous.jpg, 20 Απριλίου 2022

Προτομή της Μαντούς Μαυρογένους στην παραλία της Μυκόνου

Πηγή: Εγκύκλιος Παιδεία, «Προτομή της Μαντούς Μαυρογένους στην παραλία της Μυκόνου», Απρίλιος 2022

<https://lh4.googleusercontent.com/-4uzKyi7tjbs/TYaKPzdWk9I/AAAAAAAAAKRQ/SuuCgvdYgJQ/s1600/image.php.jpg>, 20 Απριλίου 2022

Η Μπουμπουλίνα

Πηγή: true.gr, «Η Μπουμπουλίνα», Απρίλιος 2022

<https://true.gr/wp-content/uploads/2018/10/mpoumpoulina-pinots-600x264.jpg>,

20 Απριλίου 2022

Το σπίτι της Μπουμπουλίνας στις Σπέτσες

Πηγή: true.gr, «Το σπίτι της Μπουμπουλίνας στις Σπέτσες», Απρίλιος 2022

<https://true.gr/wp-content/uploads/2018/10/%CF%83%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%B9-%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CF%82.jpg>, 20 Απριλίου 2022

Δόμνα Βισβίζη (1783-1850)

Πηγή: alexpolisonline.com, «Δόμνα Βισβίζη(1783-1850)», Απρίλιος 2022

https://1.bp.blogspot.com/-bqb2il3DUQ0/WNWyf1KwTki/AAAAAABxCA/G5fdWnLhS8Y9C0I56y_XlfTeR0wpXGvigCLcB/s1600/Domna%2Bvisvizi.jpg, 20 Απριλίου 2022

Περίληψη

Η συμβολή των γυναικών στην επανάσταση του 1821 υπήρξε σημαντική. Είχαν ενεργό συμμετοχή στον αγώνα. Πολλές από αυτές μάλιστα πολέμησαν και αγωνίστηκαν για την ελευθερία και προτίμησαν το θάνατο και τη θυσία από το να γίνουν αιχμάλωτες στα χέρια των εχθρών. Αγωνίστηκαν με ηρωισμό αφηφώντας τους κινδύνους. Ανάμεσά τους ξεχώρισαν η Μαντώ Μαυρογένους, η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, η Δόμνα Βισβίζη, οι γυναίκες του Σουλίου, του Μεσολογγίου, της Τριπολιτσάς, της Χίου καθώς και της Νάουσας. Οι θυσίες τους και η δράση τους τόσο στα πεδία των μαχών όσο και πίσω από αυτά αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για πολλούς λογοτέχνες.